

Josef Katz

Tallinna juutide kultuurielu 1918-1940 aastatel (Tallinna Ülikooli diplomitöö - 2002. a.)

Sissejuhatus

"Veri, tuli ja suitsusambad – see ongi juudi ajalugu. Kõik muu on kommentaarid. Tutvuge nendega" – ütles kord Riia getos mõrvatud maailmakuulus ajaloolane S. Dubnov. Ja tal oli õigus: 20. sajandi ajalugu tõestas seda alguses öeldud kibedat tõde.

Oma töös tahaksin rääkida just nimelt neist "kommentaaridest", sellest, mis ei kujuta endast ajalugu, kui poliitiliste ja ühiskondlike sündmuste jada, kuid mis on lahutamatu osa ajaloost ja samas kujundab kultuuri. On mitmeid kultuuri definitsioone. Antud töös pean kultuurieluks seda, mida tavaliselt nimetatakse "vaimseks kultuuriks". Teiste sõnadega – töö põhitähelepanu on keskendunud kultuuri avaldumisvormidele, mitte materiaalsele kultuurile.

Tuleb kohe mainida, et Eestimaa juudi vähemusrahvuse kultuurielu on senini uurimata ala. Juudi ajalugu käsitlevaid töid ilmus nii esimese (K. Jokton, N. Gens, A. Liebmann) kui ka tänase Eesti Vabariigi ajal (E. Gurin-Loov, E. Saks), kuid terviklikku eestijuutide ajalugu pole veel kirjutatud. Sama võib öelda ka juutide kultuurielu kirjeldamise kohta.

Minu töö põhiliseks eesmärgiks on anda 1918–1940 aastatel Tallinnas elanud juutide kultuurielu üldpilt. Töö käigus käsitlen järgmisi teemasid:

- Tallinna juutide üldine kultuurielu aastatel 1918–1940
- Tallinna juutide kultuurialased uuendused mainitud aastatel
- Tallinna juutide põhilised kultuuriala suunad
- Eestlaste ja teiste Eestis elanud rahvuste mõju juudi kultuurielule ja nende kokkupuutepunktid.

Oma töö kirjutamisel kasutasin peamiselt Tallinna Linnaarhiivi fonde. Ka teistes Tallinna ja Eesti arhiivikogudes võib leida seda teemat käsitlevaid materjale, mis tunduvad täiendaksid minu tööd. Eesti Riigiarhiivis säilitatakse Juudi Kulturomavalitsuse istungite protokolle ja Tallinna Juudi Gümnaasiumi tegevust käsitlevaid dokumente jne.

Antud töös ma ei käsitle juutide elu üht olulist institutsiooni – sünagoogi. Selleks on mitu põhjust. Eeskätt on seda teemat, võrreldes teiste kultuurielu nähtustega, küllaltki põhjalikult varem kajastatud. Sünagoogi kohta on olemas N. Gensi 1930. aastatel ilmunud raamat. Teiseks kuulub sünagoog juudi elu traditsiooniliste avaldumisvormide hulka. Tahaksin käsitleda neid kultuurielu valdkondi, mis tekkisid Tallinna juutide elus ülalmainitud perioodil. Sel ajal loodi uusi organisatsioone – vabatahtlikke seltse ja ühinguid, juudi kultuuri kandjaid ja arendajaid. Ka siis loodud Tallinna Juudi Gümnaasiumil oli oluline osa juutide kultuurielus.

Enne, kui alustan, juhin lugeja tähelepanu kahele asjaolule:

1. "Palestiina" all mõeldakse tekstis tolelaegset Suurbritanniale kuulunud "mandaatset Palestiinat" (kus tänapäeval asub Iisrael), mitte territooriumi praegusel Jordani Läänekaldal ja Gaza sektoris. "Palestiina kunst" või "Palestiina kirjandus" tähendab mandaatses Palestiinas elanud juutide loomingut.
2. Kõik heebrea ja jidišikeelsed isikunimed ja organisatsioonide nimetused kirjutatakse eesti keeles vastavalt 1920.–30. aastatel kasutusel olnud transkriptsioonile, s.t. kirjavahetuses või perioodilistes väljaannetes ja reklaamikuulutustel esitatud vormis. Tsitaatides kasutatakse originaalstiili, kirjaviisi puhul kasutan tänapäevast varianti (näiteks "W" asemel "V").

Loodan, et alljärgnev töö aitab valgustada juutide kultuurielu Tallinnas esimese Eesti Vabariigi ajal ja tekitada huvi selle probleemi edaspidiseks uurimiseks.

Lugupidamisega autor

1. Ajalooline taust juudi kultuuri tekkimiseks ja arenemiseks Tallinnas.

Enne kui rääkida Tallinna juutide kultuurielust, püüame selgeks teha, millise ajaloolise tausta põhjal oli ta tekkinud. Ehk teiste sõnadega – anname lühikese ülevaate Tallinna juutkonna ajaloost.

Tihti võib kuulda, et Tallinna juudi elanikkond oli alati väike ning esimesed juudid tulid siia alles XIX sajandi lõpus või äärmisel juhul aastasaja keskel. Juudi elanikkonna suuruse suhtes on selline arvamus õige. Mis aga puudutab arvamuse teist osa – siis on tõde kõigist uskumatutest variantidest üllatuslikum. Sest esimeste juutide jäljed Tallinna ajaloos on rohkem kui 600 aastat vanad.

Suure kindlusega võib väita, et Tallinn oli esimene linn Baltikumis, kuhu juudid jõudsid. Dokumentaalselt on kindlaks tehtud, et juba 1333. aastal elas Tallinnas rae poolt kaitset leidnud keegi "magister Johann", elukutse järgi arst.¹ Esmapilgul pole siin tegu millegi erilisega. Huvitav on aga see, et selle "magistri" täielik nimi oli "Johannes de Jode/der Juude"

¹ N. Gens. "Zur Geschichte der Juden in Eesti". I osa – "Die Rewaler Synagoge in Zusammenhan mit der Juden in Reval. Tartu, 1933; lk. 5

ehk Johannes Juut. Võib oletada, et ta tuli Tallinna rändava arstina või oli isegi linnavõimude poolt kohale kutsutud. Segadusse võib meid ajada Johannese mitte-juudidäpärane nimi. K. Jokton pakkus oma töös "Juutide ajaloo Eestis" sellise selgituse: ümbritsev kristlik elanikkond muutis neile vähemtuttavaid juudi nimesid omal algatusel. Minu arvamus on aga teine – kui Johannest nimetatakse magistriks, võib oletada, et ta oli ülikooli haridusega isik – oma dissertatsioonis mainib A. Liebmann isegi magister Johannesele kuuluvat pitsarit. (Salerno ja Montpellier' meditsiinikoolid olid tuntud üle terve Euroopa juba XII sajandil). Ei saa aga unustada, et keskajal oli haridus kiriku käes, s.t., et iga kooli lõpetanud inimene pidi olema kristlane. Johannese kristlikku päritolu nimi ning tiitel "magister" viitavad sellele, et ta oli nähtavasti ristitud. Ei saa aga öelda, kas ta oli ristitud peale sünni lapsepõlves, või võtnud ristiusu vastu õppimise nimel. Igatahes oli magister Johannes esimene juut Baltikumis, kellest on meil enam-vähem usutavaid teateid. Võrdluseks tuleb lisada, et andmete kohaselt olid esimesed juudid Leedusse kutsutud suurvürsti poolt alles sama sajandi lõpus, Liivi- ja Kuramaa puhul pärinevad andmed XVI sajandist².

Hansaaegne Tallinn oli sihiks erinevate maade kaupmeestele. Nende hulgast võib leida ka üksikuid juute. Näiteks, 1413. aastal ostis keegi "juut Pavel" Tallinna kodanikult Klaus Tsertvegerilt 30 marga eest kaupluse praegusel Kullassepa tänaval. Võib oletada, et "juut Pavel" oli Tallinnas alaliselt elanud – kolm aastat varem oli teda nimetatud seoses trahvi maksimisega: ta oli üht tallinlast alusetult süüdistanud.³

Kuid massilist juudi kaupmeeste või käsitöölise migreerimist keskaegsesse Baltikumi ei toimunud. Põhjus oli lihtne – ordumehed, Vana-Liivimaa vallutajad ja valitsejad, pidasid end Jumala rüütliteks ning olid alati valmis igasuguse teise usu puhul katoliikluse eest võitlema. Armu ei heidetud isegi kristlastele – keskaegse katoliiklase jaoks oli "kreek" (s.t. õigeusuline) halvem kui moslem. Sellises vaimukeskkonnas oli juutidel vähe šanse "õndsas Maria maale" (Baltikumi) tulla, alalisest elama asumisest rääkimata.

Kuid linlaste rikkuseiha ja praktiline elulaad ning mõtlemisviis olid oma töö teinud – Ordu riigi viimastel aastatel hakkasid juudi kaupmehed julgemalt ja julgemalt kohalikust kaubanduselust osa võtma. Näiteks 1554. aastal ilmunud Sebastian Münsteri "Kosmograafia", räägib Vana-Liivimaa kohta: "...siin on mõned auväärased linnad, kes kauplevad sakslaste, poolakate ning juutidega..."⁴

Teated juutidest rootsiaegses Tallinnas pärinevad XVII sajandi lõpust. Sellest ajast räägib Linnaarhiivis olev "riigitrudusvande" tekst (aastast 1685), mis oli koostatud spetsiaalselt juutide jaoks heebrea keeles. Võib oletada, et vande tekst oli koostatud mitte juudi, vaid Piibli keelt oskava kohaliku haritlase, näiteks linna gümnaasiumi professori poolt. Samas peame mainima, et Rootsi Kuningriigi poliitika juutide suhtes oli enamasti konservatiivne, keskaja tasemel – veel 1621. aastal kinnitas kuningas Gustav Adolf II keelu juutidel Riias elada ning

² Ф. Кандель "Очерки времён и событий. Из истории российских евреев". Иерусалим, 1988; lk. 7

³ N. Gens. "Zur Geschichte der Juden in Eesti" ...; lk. 5

⁴ Ш. Цейтлин "Документальная история евреев Риги". Израиль, 1989; lk. 9

väidab, et "...ühtegi juuti, kes kodanikke nõõrivad terves riigis sallima ei saa" ("...durften Juden im Lande den Bürgern zum Schadene nicht gelitten werden.." – 25.09.1621).⁵

Ei saa öelda, et pärast Baltikumi alistamist Peeter I poolt juutide staatus kuidagi oluliselt muutus. Liivi- ja Eestimaa linnade kapitulatsioonaktides lubas tsaar raadidel säilitada kõik keskaegsed privileegid, nende hulgas, järelikult, ka juudivastased piirangud – oli ju Peeter oma manifestis välisspetsialistide Venemaale sissetulemise kohta lisanud, et teretulnud on kõik, peale juutide. Teisest küljest, ütles Peeter I korduvalt, et tal on ükskõik, kas on keegi ristitud või lõigatud, "peaasi, et oma elukutset piisavalt oskaks!"⁶

Asustamisõigust juudid Baltikumis ei saanud. Üksikud neist said siiski ajutise õiguse linnades elada, osalt sellepärast, et Vene võim oli neid volitanud tegema kaubatehinguid, tegutsema vahendajatena Venemaa huvides. Nende, nn. "kaitstud juutide" hulgast on kõige tuntum keegi Itshak Markus Salomon, kullassepp. Nähtavasti, oli ta rikas ja mõjukas mees, kes asunud Baltikumis elama veel Rootsi ajal – sellele viitab see, et tal oli lubatud elada Riia keskuses (ülejäanud juudid pidid väljaspool linnamüüri elama) ning et tülist Tallinna kullassepaga, väljus ta võitjana (nähtavasti sellepärast, et Itshak Markuse selja taga seisis riigikantsler Ostermann, keisrinna favoriid, kes taipas juudi äritegevuse kasulikkusest Impeeriumile). Tuleb lisada, et keisrinna Anna Ivanovna ajal oli Tallinna korduvalt külastanud Levi Lipman – kuulus finantsist, keda Peterburi aadelkonnas süüdistati isegi terve "Vene riigi valitsemises". («Küla Krasnõi Kabatšok'i läbi sõitis postitõllaga Tallinnast Peterburi... kaitstud juut Lipman» – isiklikust päevaraamatust)⁷.

Peetri I tütre, Elizaveta Petrovna troonile tulek aastal 1742 tähendas kõikidele Vene riigi piirides elavatele juutidele raskeid aegu – keisrinna ukaasiga saadeti neid Impeeriumist välja (sedasama püüdis teha veel 1727 Peetri järeltulija Jekaterina I, kuid tulemusteta). On teada, et selle ukaasi järgi saadeti ka Tartust välja 18 juuti. Tallinna juutide saatusest pole teateid, aga kui neid tol ajal Tallinnas elas, tabas neid sama saatus⁸.

Olukord hakkas muutuma alles 1764. aastal, kui troonile tuli keisrinna Jekaterina II. Saksa vürsti perekonnas sündinud, mäletas ta vist oma kodumaa "kaitstud juute" ning mõistis, millist kasu Vene riigi kaubandusele ja tööstusele võivad juudid tuua. Juutidel oli jälle lubatud Venemaale asuda, aga ainult teatud paikadesse. Nende elamispiirkondade üle vaieldi palju, juutidele pakuti kas Krimmi või mõne teise väheasustatud piirkonna koloniseerimist. Situatsioon muutus aga oluliselt pärast 1772. aastat – Poola Kuningriigi nn. esimese jaotuse tõttu said Vene kodanikeks juba keskajast sellel Poola territooriumil elanud juudid.

Juutide poliitiline ja õiguslik staatus Vene Keisririigis pole selle töö teemaks. Selleks aga, et juutide eriolukorda taibata, pean mainima, et aastast 1791 kuni 1917 oli juutidele elamiseks määratud spetsiaalne ala – kurikuulus "asustuspiirkond" ehk «черта оседлости». Selle

⁵ N. Gens. "Zur Geschichte der Juden in Eesti"; lk. 6. Sama ka Ш. Цейтлин "Документальная история евреев Риги"; lk. 10

⁶ Ф. Кандель "Очерки времён и событий. Из истории российских евреев". Иерусалим, 1988; lk. 178.

⁷ Ф. Кандель; lk. 6

piirkonna põhjapiiriks Baltikumis võime pidada Daugava jõge. Väljaspool seda piiri oli juutidel keelatud mitte ainult elamine, vaid isegi ilma loata viibimine.⁹

XVIII sajandi viimastel aastakümnetel vahetasid mõned Poola ja Valgevene päritolu juudid kaupa Tallinna kodanikega. Mainitud juutide hulka kuuluvad ka kuulsad kaupmehed, kelle firmade filiaalid olid Saksamaal ja isegi Londonis.¹⁰ Ei saa väita, et ka nendel hulgikaupmeestel polnud võimalust ajutiselt Tallinnas viibida – nii soliidsed ärimehed võisid võimude poolt loa saada, või kriitilises olukorras ka altkäemaksu maksta.

Vaatamata sellele, et üksikuid sisserännanud juute võime Tallinna ajaloo lehekülgedelt leida alatest Taani ajast, on alaline juudi elanikkond meie linna tekkinud alles XIX sajandi keskpaigas. (1932. aasta lõpus otsustas "Bjaliku" koosolek, et järgmisel aastal tähistatakse Tallinnas Juudi koguduse 100 aasta juubelit. Kuigi peale juttude ei tulnud ideest midagi välja).¹¹

Kõigepealt moodustasid selle nn. kantonistid ehk "Nikolai sõdurid" – vanemate kodust eemaldatud noorukid, keda sunniviisiliselt valmistati ette sõjaväeteenistuseks. Nad teenisid Eestis pärast seda, kui keiser Nikolai I oli andnud käsu värvata sõjaväkke ka juute¹² (1827. aastast alates, varem oli olukord vastupidine – juute Vene sõjaväkke ei võetud). Kantonistide ettevalmistamiseks sobis Eesti kubermang hästi, seda nii sõjalise – oli ju Tallinn koos Paldiskiga mereväekindlustuste nimekirjas – kui ka "kasvatusliku" külje pealt – juutide traditsioonilistest elamispaikadest suhteliselt eemal asuv Eestimaa ei andnud kantonistidele mingeid šansse koju põgenemiseks – välimuselt kohalikest elanikest erinevad ning mitte ühtegi kohalikku keelt (ei eesti, ega saksa, tihti piisaval määral ka vene) oskavatel noorukitel oleks mitmesaja verstaalne kodutee võimatuks osutunud.

1828. aastal sai Tallinnast kantonistide kogunemispäik, kuhu toodi umbes 500 juudi noorukit vanuses 10–14 aastat. Osa neist suri, osa astus ristiusku – juudiusust lahkujaile lubati mitmeid soodustusi ning ka armee juhtkond võttis kõik vahendid tarvitusele, et kantoniste sundida Vene usku astuma. Mõnel aastal võttis ristiusu vastu suhteliselt palju juute – näiteks 1844. aastal ristiti Tallinnas 110 juuti.¹³ Kantonistide mälestuste järgi olid need usuvahetajad peamiselt väiksed poisid, kel polnud rohkem jõudu ohvitseride igapäevaseid alandusi ja solvanguid taluda.

Vaatamata sunnile ning kiusule, jäid paljud kantonistid ikkagi oma usule ja rahvale truuks. Neist, kes säilitasid oma rahvusliku identiteedi esimestel, kõige raskematel aastatel, hakkas kujunema Tallinna juudi elanikkond. Pärast seda, kui 25 aastases teenistusajast oli pool läbi saanud, anti kantonistidele õigus elama asuda kasarmutest väljapoole – erakodudesse. Nad jäid polkude nimekirja, pidid vaid samal ajal ka mõne käsitööga endale elatist teenima. Hiljem lubati kantonistidel ka perekondi luua – tingimusel, et nende pojad oleksid saadetud

⁸ A. Liebmanni "Ajaloolised ja kultuurilised eeldused juudi koguduste tekkimiseks ja arenemiseks Eestis". Tartu, 1937; lk. 7

⁹ Ф. Кандель; lk. 195

¹⁰ К. Jokton; lk. 6

¹¹ «Вести дня» 20.12.1932.

¹² К. Jokton; lk. 8

omakorda kantonistide koolidesse. Selline luba tekitas uusi probleeme – kust leida pruut, kui ametlikult võisid linnas viibida ainult juudisoost sõjamehed? Kosjasobitajate traditsioon oli juutidel juba ammu välja kujunenud, kuigi “pulmaagentidel” tuli Tallinnasse tulla loata, oma riisikol. Nähtavasti tõid nad ka juudisoost neiusid siia illegaalselt. Võime oletada, et nende pruutide arv oli väike ja vähe oli ka abiellumisi ning lapsi – sellele viitab fakt, et kuni sajandi kolmanda veerandini ei pidanud Tallinna juudid vajalikuks isegi elementaarkooli rajamist. Neid oletusi aga ei saa me täna kontrollida – XIX sajandi 40. aastate sünni- ja surmatunnistuste raamatuid peeti juba XX sajandi alguses kaotsiläinuteks.

Nii või teisiti püüdsid siinviibivad juudid oma traditsioonilist elu kokku seada. Kantonistid olid need, kes asutasid Tallinna esimese sünagoogi (esmakordselt mainitud 1846. aastal, vaata edaspidi), rajasid juudi surnuaia (1844. aastal) ning matjaskonna.¹⁴ Tuleb mainida, et nad tegid seda mitte enda tuleviku nimel – kantonistide luba Tallinnas elada oli piiratud sõjaväeteenistusajaga. Tollal öeldi asunduse piirkonnast väljaspool asuvate linnade kohta – “eluned on meil, juutidel lubatud, elada aga mitte” – sõjaväeteenistuse lõpp tähendas ju maalt lahkumist. Peterburi silmis oli Tallinnas asuva kantonistide kogukonnaga päris tõsisel probleeme – veel 1835. aastal saadeti pealinnast “Määrus juudi rahvusest kodanike kohta”. Võime oletada, et tollane raad ei võtnud seda määrust tõsiselt. Isegi meie päevil näeb selle tekst välja, nagu poleks teda kordagi loetud – selle tõlge saksa keelde puudub, kaks lehte on laiali tõmbamata jäänud. Määruse nõudmistele oli raad vaadanud läbi sõrmede, näiteks, määruse järgi võis anda loa sünagoogi ehitamiseks ainult sel juhul, kui linnas on vähemalt 80 juutidele kuuluvat maja (või 30 maja väiksema palvela ehitamiseks) – mõlemad arvud olid tollase Tallinna jaoks ilmne liialdus.¹⁵

Uue lehekülje Tallinna juutide ajaloos avas keiser Aleksander II trooniletulek (1855. aastal). Reformid, mis haarasid Vene Keisririiki ning selle kodanike erinevaid eluvaldkondi, ei jätnud puutumata ka juute. Ühiskonna uuenemisega muutus riigipoliitika ka nende suhtes. Osa piiranguid, mis olid kehtestatud eelmise keisri valitsemisajal, annulleeriti – näiteks, kantonistide institutsioon likvideeriti varsti pärast Nikolai I surma. Mõnedele juudi elanikkonna gruppidele anti uusi privileege.

1859. aastal said elamisloa piirkonnast väljaspool I gildi kaupmehed, kes pärast sellekohase diplomi saamist olid töötanud 5 aastat. Aastast 1861 said samase loa ülikooli lõpetanud juudid. Meile on aga oluline daatum 1865 – sellest aastast alates ei kehtinud asustuse piirkonna piirangud enam juudisoost käsitöölise suhtes. Samal aastal lubati Venemaa “sisemistes kubermangudes” (nende hulgas ka Baltikumis) asuda elama endistel kantonistidel koos perekondadega.¹⁶ Nende määrustega kujunesid tingimused püsiva juudi kogukonna tekkimiseks Tallinnas.

Keisri poolt 1865. aastal antud lubakirja mõjul siirdus Eestisse palju juudi käsitöölisi. Sünnitunnistuste raamatute põhjal võime öelda, et suurem osa neist tulid Leedust (Vilniuse ja

¹³ Samas.

¹⁴ K. Jokton; lk. 9.

¹⁵ TLA. Fond 230, Nim. 11-II, s.12

Kaunase kubermangudest). Hiljem ilmusid ka Kuramaa, Poola ning tänapäeva Valgevene päritoluga juudid. Pole kahtlust, et koos nende käsitöolistega tulid Eestisse ka osa kaupmehi, kel selleks luba polnud. Viimaseid huvitas kõigepealt just Tallinn – pärast merekindluse staatuse kaotamist (1857. aastal) hakkasid hoogsalt arenema sadam ja kaubalinn.

Peame mainima, et 1865. aasta lubakiri andis juutidele õiguse küll elada Baltimaade linnades, kuid ilma kinnisvarata. Nende linnakodanikuõigused olid ka teatud määral piiratud – Nikolai sõdurid ja nende perekondade liikmed välja arvatud, ei saanud teised juudid ennast linnadesse sisse kirjutada. Neile ega nende lastele, isegi siis, kui nad olid siin sündinud, ei antud passe – dokumente tuli hankida senisest elupaigast, asustuspiirkonnast.

Oma sotsiaalse, majandusliku ning kultuurilise taseme poolest erinesid pärast 1865. aastat tulnud juudid "kohalikest" kantonistidest. Uusasukate silmis olid Nikolai sõdurid ning nende järeltulijad harimatud ja matsid. Viimased omakorda kartsid, et uustulnukad võivad tekitada neile konkurentsi erinevates elu ja töö valdkondades. Pinevus "vanade" ja "uute" juutide vahel läks nii kaugemale, et käsitöölised ja kaupmehed hakkasid kantonistide sünagoogi boikoteerima. Lõhe suurenes, kui kindral-kuberner rahuldus käsitöölise palve vanalinna müüri sees oleva territooriumil oma palvela asutada (aastal 1870) või täpsemalt – üürida (N. Gensi järgi – Müürivahe tn. 5). Kahe sünagoogi olemasolu jagas juudid kahte kogudusse. Et olukorda parandada, kogunesid "sõdurite" ja eraisikute esindajad samal 1870. aastal nõu pidama.¹⁷ Kahe "kogukonna" ühendamiseks otsustati osta ühine palvemaja – 1867. aastal lubati neil juutidel, kel oli õigus elada kohalikus kubermangus, linnas ka kinnisvara soetada. Rahakogumisel osalesid mõlema koguduse liikmed ning juudi ettevõtjad, kes töötasid tol ajal Tallinnas raudtee ehitusel.

1872 Uueks palvelaks sobitati kahekordne puumaja Maakri tänaval – sel tänaval asus kord ka kantonistide sünagoog. Selle maja kasutamine jätkus aastani 1882, mil see lammutati ning samale kohale otsustati ehitada uus sünagoog – nn. "Suur Sünagoog" (nurgakivi pandud 1883. aastal).¹⁸ Uus sünagoog sai valmis juba kahe aasta pärast – 1884. aasta sügisel. Sünagoog sai tugevasti kannatada Teise maailmasõja päevil, ja sai lõplikult hävitatud 1947. aastal. Oluliseks sammuks kogukonna ühendamisel oli ka esimese Tallinna Juudi Kooli asutamine kaks aastat varem (1880, vt. ka edaspidi).

Kogu Vene riigi juutide jaoks olid aga saabunud rasked ajad. Pärast keiser Aleksander II mõrva vallandusid mitmetes asustuspiirkonna linnades pogrommid, inspireeriti antisemiitlikke aktsioone. Üks neist toimus Tallinnale suhteliselt lähedal – Lützenis 1885. aastal (tänapäeval Ludza linn Läti-Vene piiri lähedal).¹⁹ Nii Eesti kui ka Liivi kubermangudes hakati kohalikel juutidel aktiivselt kontrollima elamisloa kehtivust. Kaupmehi, vabakutselisi, ilma ülikooli tunnistuseta juute (nende hulgas oli ka juudi vaimulikke) ning oma tegevuse lõpetanud käsitöölisi sunniti Baltikumist lahkuma. Eriti suurel hulgal aeti juute Eestist välja aastal 1893. Samal ajal peame märkima, et Eestis pole juudid pogromme kunagi olnud.

¹⁶ А.И. Солженицын «Двести лет вместе (1795-1995)» Часть I. Москва, 2001; lk. 142-143.

¹⁷ A. Liebmann; lk. 12

¹⁸ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 6.

Kuigi juba järgmisel aastal järgnes tsaari uus määrus, mille järgi oli Baltikumis õigus elada kõikidel juutidel, kes olid siin alates 1879 paiksed olnud²⁰, tuli järeleandmine liiga hilja – 80. aastate vältel vähenes Tallinna juudi elanikkond umbes kaks korda. Oma eelneva arvukuse saavutas see alles XX sajandi esimesel aastakümnel. Aleksandr III poliitika juutide suhtes mitte üksnes, et sundis neid Venemaalt emigreeruma, vaid äratas neis ka rahvustunde. Isegi need, kes liberaalsete reformide ajal pooldasid täisassimileerimist venelastega ning süüdistasid usku ja tavasid hoidnud juute poliitilises pimeduses ja kitsas kultuurilises silmaringis, hakkasid tundma ühtsust oma rahvuskaaslastega. 1884. aastal asutati tööliselts, mille põhitegevus oli suunatud raha kogumisele neile juutidele, kes otsustasid Palestiinasse ümber asuda (“Hovevej-Zion” ehk “Iisraeli pooldajad”). Aastal 1897, vahetult pärast Esimest Sionistide Kongressi, loodi ka Tallinnas sionistlik organisatsioon, mille eestseisjaks sai S. Pommerantz.²¹

Üldiselt oli kohalike juutide seltsi- ja kultuurielu võrreldes eestlaste, baltisakslaste või Tallinnas elanud venelastega, väga tagasihoidlik. Veel enam – ta oli vähesem kui asustuspiirkonna linnades sama suuruse juudi elanikkonnaga või isegi Tartus, kus kultuurikoldeks oli muidugi ülikool, milles õppisid ka juudisoost tudengid. Poliitiline tegevus piirdus mõnede juudi noorukitega, kes astusid siinsetesse mitte-juudi organisatsioonidesse. Need, kellele oli kunst südamelähedasem kui poliitika, asutasid aastal 1907 näiteringi.

Sellist tagasihoidlikku ühiskondlikku elu võime seletada Tallinna geograafilise asendi ning poliitiliste piirangutega – Tallinn asub juudi kultuurikeskustest eemal, juudi näitlejatel ja lauljatel polnud õigust siia tulla isegi külalissetenduste andmiseks – selline tegevus ei sobinud kubermangu võimude ametlike nõudmistega.

1914. aastal alanud Esimene maailmasõda ei muutnud oluliselt kohaliku juudi kogukonna elu. Niinimetatud “Peeter Suure Merekindlustuse” ehitamine ning sellega seotud tööd parandasid mõnevõrra juudi kaupmeeste ning juudisoost tööjuhatajate majanduslikku olukorda. Samal ajal aga halvenes poliitiline situatsioon, mis võis muutuda katastroofiks – juute süüdistati sakslaste poole hoidmises. Vahepeal taheti kõik juudid Tallinnast välja saata – niisugust “sundviisilist evakuatsiooni” oli juba teostatud Kuramaal ning teistes rannalähedastes piirkondades.

1917. aasta veebruaris (märtsis) toimunud revolutsioon likvideeris asustuspiirkonnad. Juutidele anti võrdsed õigused teiste Venemaa rahvustega. Kuid need kardinaalsed muutused ei kajastunud Tallinna juutide elus – poliitiline tegevus ei huvitanud kuigi tõsiselt umbes poolteisttuhandet Tallinna juuti. Küll aga elavnes kohalik kultuurielu – 1917. aasta mais avati Kadriorus, tänapäevasel J. Poska tänaval, juudi rahvamaja, kus hakati korraldama kultuuriüritusi.²² Kahjuks ei leidunud revolutsiooniaegses segaduses piisavalt raha juudi rahvamaja ülalpidamiseks ning varsti selle tegevus lõppes. Sama aasta lõpus loodud teiste kultuuriasutuste saatuse oli aga õnnelikum – 1917. aastal asutatud Bjaliku-nimeline näite- ja

¹⁹ Ш. Цейтлин; lk. 23

²⁰ К. Jokton; lk. 13

²¹ Samas.

kirjandusring tegutses Tallinnas kuni 1940. aastani (täisnimi – Ch. N. Bjaliku nimeline Tallinna Juudi Kirjanduslik-dramaatiline Selts; vt. ka edaspidi). Rohkem kui 20 aastat tegutsesid ka samal päeval asutatud Juudi Ühiskondlik Selts ja Kultuuri ja Kasvatuse Selts “Tarbut” (oma praktilist tegevust alustasid nad siiski järgmisel, 1918. aastal, vt. ka edaspidi).

1918. aasta veebruari lõpust novembri keskpaigani kestnud sakslaste okupatsiooni ajal ei toimunud Tallinna juutkonna elus midagi erilist. Keiser Wilhelmi aegne Saksamaa suhtus juutidesse okupeeritud aladel neutraalselt, isegi positiivselt – vähemalt paberil – veel 1915. aasta 22. detsembril ilmus kindral-feldmarssal von Hindenburgi, okupeeritud idaterriitoriumi kõrgeima võimukandja poolt allakirjutatud käskkiri, milles ta toetas kohalike rahvuste püüdlusi kultuurautonoomia poole. Sellest oli rohkem halba kui head – selle põhjal hakati linnalähedastes piirkondades elavaid juute süüdistama vaenlaste poole hoidmises ning neid oma elupaigast sunniviisiliselt tagalasse saatma. Mingit sammu kultuurautonoomia suunas ei tehtud ei Tallinnas ega teistes linnades (Riias, Varssavis). Eesti Vabariigi loomisega 1918. aastal algas uus ajajärk Tallinna ja kogu Eesti juutide elus. Aastatel 1918–1920 peetud Vabadussõjas võitles Eesti iseseisvuse eest 110 mobiliseeritud ja 68 vabatahtlikku juuti.²³

Veel sõja-aastail tekkis kohalikel juutidel vajadus moodustada mõni esinduslik organ, kes suudaks juudi kogukonda seestpoolt tugevdada ja väljaspool tõsta nende mõjukust. Esimesed püüdlused selle loomiseks tehti Tartus, kus juba 1918. aasta detsembri alguses kavandas kohalik juudi rahvuslik komitee korraldada kõigi juudi kogukondade esindajate kokkutuleku. See kavatsus kukkus läbi, kuna suurima, Tallinna kogukonna esindajatel ei õnnestunud Tartusse tulla. Põhjus ei sõltunud ei korraldajate ega ka esindajate soovidest – juba 20. detsembril olid enamlased Tartu hõivanud.²⁴

Sama aasta novembris asutasid rahvusliku komitee ka Tallinnas elavad juudid. Selle koosseisus oli kaks esindajat igast kohalikust juutide ühiskondlikust organisatsioonist. Oma asukoha tõttu pealinnas, pidi Tallinna komitee kaitsma juutide huve vabariigi valitsuse ees. Maapäeval tehtigi teatavaks juutide soovid ja nõudmised. Valitsuse üleskutsele materiaalse toetuse saamiseks reageeris rahvuslik komitee sellega, et kandis valitsuse nimele üle juudi elanikkonnalt kogutud 160 000 Eesti marka. Kogu oma tegevuses Eesti juutide nimel, arvestas Tallinna komitee poliitilist olukorda. Tallinna komitee kavatses korraldada teise üle-eestilise juudi kogukondade kokkutuleku. Siis tuli teade, et sedasama planeeris teha Tartu komitee. Pärast läbirääkimisi kahe suurema kogukonna (Tallinna ja Tartu) vahel, määrati kokkutuleku kuupäevaks 1919. aasta 9. mai.²⁵

Kestva sõja tõttu toimus kokkutulek kahe päeva jooksul. 11.–16. mail 1919. aastal peeti Tallinnas Eesti Juudi Kogukondade I Kongress. Arutati juutide rahvuslikke probleeme. Kongressil leidis toetust kultuurautonoomia idee. Kultuurielu, sotsiaalkindlustus, võitlus antisemitismi vastu, tutvumine eluga Iisraelis, immigratsiooni ning emigratsiooni küsimused,

²² K. Jokton; lk. 14

²³ E. Gurin-Loov, G. Gramberg. “Eesti Juudi Kogudus”. Tallinn, 2001; lk. 4

²⁴ A. Liebmanni; lk. 24

haridusalased probleemid – see kõik pidi kokkutulnute arvamus järgi kuuluma Eesti tulevase juudi vähemusorganisatsiooni kompetentsi. Kongressi käigus selline organisatsioon ka moodustati, ning see hakkas perioodiliselt koos käima.

Üheks olulisemaks küsimuseks oli aga juudi kogukondade staatus – Vene ajal olid need puhtreligioossed organisatsioonid (sellele viitab ka tsaariaegse Tallinna Juudi Kogukonna nimetus – “Ревельское Еврейское Молитвенное общество”), mille eesotsas olid rabid, keda nimetati ka “õpetatud juutideks” ehk “more” või “gaboim” – kogukonna vanemad. Selline situatsioon oli tingitud nii üldise tolleaegse religioosse mõtlemisviisi (mis hakkas juba Euroopa juutidel lagunema, kuid mitte Venemaa Läänemere provintsid), kui ka poliitilise situatsiooni tõttu. Kõik muud organisatsioonid ja seltsid peale usukoguduste, olid võimu silmis kahtlustäratavad. Võime väita, et juba hilis-keskaegses Euroopas väljakujunenud juudi kogukonna religioosne ilme ja range struktuur säilus Vene Keisririigi piirides elavatel juutidel XIX sajandi keskpaigani ning selle järgi võib leida isegi XX sajandi alguses – kuni aastani 1917.

Uues poliitilises situatsioonis, noores Eesti Vabariigis hakati aga kogukondade ilmet ümber kujundama. Küsimus oli väga otsene – kas kogukond peab olema puhtilmalik või mitte. Pärast arutlusi ja väitlusi otsustati, et tulevane rahvusnõukogu ja kõik juudi kogukonnad peavad olema haaratud ka sünagoogide religioosest tegevusest.

Vaatamata sellele, et suurem osa kavatsesut jäi ikkagi veel teostamata, väärrib 1919. aasta kongress mainimist, kuna etendas Eesti juutide elus tähtsat osa. Eesti juudid organiseerusid esimest korda, tegid kokkuvõtteid oma senisest elust, andsid hinnangu praegusele olukorrale ja võtsid vastu seisukoha uue riigikorralduse suhtes.

1919. aasta suve lõpul töötati pealinna juutide kokkutulekul välja Tallinna uuenenud kogukonna põhikiri.²⁶ Venekeelne, veel vana ortograafia järgi masinaga trükitud tekst annab hea ülevaate neist uuendustest, mis olid juutkonna hulgas toimunud.

1919. aasta 29. septembril heaks kiidetud põhikiri väitis, et Tallinna Juudi Kogukond (ehk “Ревельская Еврейская Община”; edasi ka TJK) hõlmab kõiki Tallinnas elavaid juute, v.a. neid, kes olid teatanud kogukonnast lahkumisest. Kogukonna ülesannetena mainiti linna juudi elanikkonna hooldust, kultuuriliste, rahvuslike ja majanduslike huvide kaitsmist. Kogukonna juhtivad organid nimetati alljärgnevalt:

1. Kogukonna nõukogu
2. Kogukonna valitsus ehk presiidium
3. Kogukonna nõukogu erikomisjon(id)

Kogukonna nõukogu funktsioonide kohta on mainitud vähe – TJK põhikirjas on ära toodud ainult selle suurus (31 liiget) ja valimisprintsipiibid (üldine, võrdne, otsene ja salajane hääletus kõigi kogukonna liikmetele poolt).²⁷ Presiidiumi funktsioonid on kirjas aga palju ulatuslikumalt, teda nimetatakse kogukonna nõukogu täitevorganiks, mis peab TJK-d esindama vabariiklike

²⁵ K. Jokton; lk. 42

²⁶ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 4.

²⁷ Samas.

ja linna võimuorganitega läbikäimisel. Presiidium valitakse kogukonna nõukogu hulgast salajase hääletamise teel. Erikomisjonide eesmärgid on ära toodud nimetatud põhikirja lisas ("Наказ...к уставу Ревельского Общинного Совета")²⁸, mis on juurde pandud sama aasta sügisel (11.11.1919.) Selles on öeldud: "Eri- ja spetsiaalsete küsimuste läbitöötamiseks ja lahendamiseks valib kogukonna nõukogu omast koosseisust järgmised komisjonid:

- Koolikomisjon
- Sotsiaalhoolduskomisjon
- Vaimulik-religioosne komisjon (oma lahendustes autonoomne)
- Majanduslik-hoolduskomisjon
- Palestiina komisjon
- Valgustus-kultuurne komisjon"

Peale selle oli põhikirjas mainitud iga juudi elu puudutavate probleemide lahendamist. Nende hulgas on juudi haridusasutuste (sõimed, lasteaiad, alg- ja keskkoolid) asutamine, juudi raamatukogu ja rahvateatri loomine, igasuguse täiendõppe kursused, kehalise kasvatuspropageerimine ning võimlemis-, spordi- ja "rändavate" (nähtavasti turismi-) ringide asutamine, Tallinna juutide varustamine matsaga lihavõttepühade ajal ilma häireteta ning sõjaväeteenistuses, riigihaiqlates ja vanglas olevate juutide varustamine juudi usu järgi lubatud ("košer") toiduga, viletsas majanduslikus olukorras ning Eestis läbisõidul olevate juutide toetamine ning juudi haigla asutamine, taotluste esitamine tööandjatele anda juutidele võimalus puhata juudi pühadel ning töötada selle asemel ristiusu pühadel. Kogukonna funktsioonide hulka kuulusid ka sünagoogi, kalmistu, matjaskonna ja rabi ülalpidamine, hoolitsemine Palestiinas elavate juutide vaimse ja materiaalse toetamise eest, statistiliste raamatute ning oma ajalehe väljaandmine...

Neist suurtest projektidest teostati vaid väike osa (sellest tuleb juttu töö vastavates lõikudes). Siinkohal mainin, et eelpool vaadeldud põhikirja tulebki võtta kavatsuslikuna. Oli ta ju kirjutatud vigadega ja parandustega, trükitud viletsa paberrossipaberi peale. Palju auväärsem näeb aga välja 4.10.1925. aastal notariaalselt kinnitatud "Tallinna Juudi Koguduse põhikiri", mis suures osas matkis 1919. aasta varianti, kuigi koostatud eesti keeles (vana kirjaviisi järgi).²⁹ Selles aga puuduvad erikomisjonide nimetused ning nende ülesanded. Tallinna juutide elu puudutavate dokumentide hulka kuuluvad ka kuupäevata "Tallinna Juudi Koguduse põhikiri", ning mapis aastaarvuga 1939 "Tallinna Juudi Usuühingu põhikiri", mis on olemas isegi kahes variandis – eesti- ja jidišikeelsena.³⁰ Need viletsale paberile masinal trükitud dokumendid on nähtavasti originaalide koopiad, nende peal puuduvad allkirjad ega ole pitsatit. Selle järgi võib oletada, et nad olid mõeldud eelkõige sisu tutvustamiseks. Mõlemad dokumendid puudutavad usulisi teemasid (jidišikeelse variandi kohta on mul raske midagi konkreetsemat öelda keele halva tundmise tõttu, tekstis tihti esinev jidišikeelne sõna "shul" ("sünagoog") viitab sellele, et meie ees on religioosse ühingu dokument).

²⁸ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 4.

²⁹ Samas.

³⁰ Samas.

Siinkohal jõuame olulise sündmuseni, mida võime nimetada Tallinna ja terve Eestimaa juutkonna ajaloo silmapaistvaimaks verstapostiks. Vaieldamatult oli selleks kultuurautonoomia staatuse saamine. Selline tähtis ajalooline ja kultuurilooline sündmus nagu kultuurautonoomia saamine väärib detailsemat käsitlust, mida teen vastavas peatükis.

Siinkohal heidame pilgu Tallinna juutkonna ajaloo kõige olulisematele daatumitele. Väljatoodud aastaarvude ja sündmuste loetelu näitab seda pikka ja kõverat teed, mis tuli Tallinna juutkonnal läbida rohkem kui poole tuhande aasta vältel, alates esmamainimisest kuni oma koha saavutamiseni Tallinna linnaelus.

Tallinna Juudi Kogukonna ajaloo olulisemad daatumid

1333 (1383 -?) – Johannes de Jode/der Jude – esimene juut Tallinnas

1685 – Heebreakeelne truudusevande tekst, mis oli koostatud Tallinna rae poolt spetsiaalselt juutide jaoks.

1710 – Baltimaad vallutanud Peter I säilitab kõik Tallinna keskaegsed privileegid, nende hulgas ka juudivastased.

1828 – Tallinnast sai kantonistide kogunemispaik.

1846 – Esimene sünagoog Tallinnas (kantonistide palvela Toomsilla juures)

1859–1865 – Elamisloa Tallinnas said I ja II gildi kaupmehed, käsitöölised ning kõrghariduse omandanud juudisoost isikud.

1865–71 – Seoses Paldiski–Tallinn–Peterburi raudtee ehitamisega saabuvad Tallinna mitu juudisoost inseneri ja tööjuhatajat.

1883 – Valmis Suur Sünagoog (maha põlenud **1944.** aasta pommitamise ajal, varemed õhku lastud aastal **1947**)

1884 – “Hovevej-Zion” ehk “Iisraeli pooldajad” – tööliselts, mille põhitegevus oli raha kogumine nende juutide jaoks, kes otsustasid Palestiinasse ümber asuda – esimene mittereligioosne organisatsioon Tallinnas.

1893 – Juudi elanikkonna massiline väljasaatmine Tallinnast keiser Aleksander III poolt.

1919 – Eesti juudi kogukondade I kongress.

1924 – Tallinna Juudi Gümnaasium.

1926 – Kultuurautonoomia saamine.

Siinkohal tahaksin Tallinna juutkonna ajaloolise tausta käsitlemise lõpetada ning näidata, tänu kelledele tegelikult kultuurautonoomia saavutati, samuti seda, kes olid selle tarbijad. Ehk teiste sõnadega – püüan kujundada pealinna juudi kogukonna demograafilist tausta.

2. Tallinna juutide kultuurielu demograafiline taust.

Enne, kui rääkida siinsete juutide kultuurielust, tuleks vaadelda seda demograafilist tausta, millel tegutsesid igasugused seltsid, ühingud, ringid jne.

Mälestustes sõjaeelsest Tallinnast mainitakse tihti juutidele kuulunud poode vanalinnas.

Õeldi, et neid oli nii palju, et terve Viru tänav oli reede õhtust laupäeva loojanguni nagu välja

surnud – kuulub ju laupäeval ehk Sabati ajal kauplemine judaismi traditsioonide järgi keelatud tööde hulka.

Kui palju on nendes mälestustes tõtt? Kui palju juute elas Tallinnas Eesti Vabariigi ajal üldse? Millised olid nende põhitegevused ja milline hariduslik tase oli Tallinna juutidel? Ja lõpuks, kus elasid Tallinna juudid – kas tõepoolest ainult linna parimates piirkondades või oli juudi elanikkond hajutatud erinevate rajoonide vahel?

Neile küsimustele saame vastuse uurides statistilisi materjale – kõigepealt rahvaloenduste andmeid. Riigi Statistika Keskbüroo ("II Rahvaloendus Eestis", Tln. 1934) ning Linna Statistikabüroo väljaanne ("Tallinna Linna Statistiline Väljaanne", Tln. 1936) annavad mitmekülgset teavet siinsete juutide demograafilise tausta kohta. Oluline on see, et 30. aastate väljaannetes on esitatud ka võrdlevaid arvusid eelnevate (s.h. ka tsaariaegsete rahvaloenduste) kohta. Osa andmeid tuleb võtta umbkaudselt, juudi kogukonna oma dokumentide põhjal.

Enne XIX sajandi 80. aastaid võib Tallinna juutide arvust rääkida ainult ligikaudselt. Nende aegade andmed räägivad mitte juutidest, vaid juudiusulistest. Näiteks esimesed statistilised andmed Tallinna juutide kohta annab 1820. aasta ankeet.³¹ Otsene küsimus rahvuse kohta ankeedis nähtavasti puudus, esitatud on vaid andmed küsitlevate usutunnistuse kohta. Igatahes nimetasid 36 (?) tallinlast oma usuks juudiusu ehk "Moosese usu" ("Mosaisch").³² Arvestades, et ateistide hulk tolleaegsete juutide seas oli minimaalne, langeb usklike arv kokku siinelavate juutide üldarvuga.

Sama ankeedi järgi elas Tallinnas kokku 12 902 inimest. Niisiis moodustasid juudid 0,3% linna elanikkonnast. Võrreldes saksa, vene ja eestlastest linnakodanike arvuga, oli nende hulk ja osatähtsus linnaelus imeväike.

Järgnevatel aastakümnetel jätkus juutide juurdevool Eestisse. 1871 aasta rahvaloenduse käigus nimetasid judaismi oma usuks 412 tallinlast. Täpsemate arvude puudumise tõttu võime pidada seda Tallinna juutide üldarvuks. Sama rahvaloenduse järgi elas Tallinnas kokku 29 162 inimest. Siit tuleneb, et juutide osatähtsus linnarahvastikus oli oluliselt suurenenud – nad moodustasid umbes 1,4% elanike üldarvust.³³

Aastast 1881 võib juutide ja juudiusuliste arvu eristada. Kui juudiusulisteks määrasid enda 1881. aastal 1204 tallinlast, siis juute (rahvuse järgi) elas Tallinnas vaid 1196.³⁴ Esimesest pilgust torkab silma ebaloogilisus, kuid see on lihtsalt seletatav. Asi on selles, et peale linna kodanike hõlmas rahvaloendus ka linnagarnisonis viibivaid sõdureid. Nendega koos oli Tallinnas 1881. aastal kokku 1227 juuti. Linna elanikkonnast moodustasid nad 2,6% (samal aastal oli juute kogu Eestis 0,4%).³⁵

Poliitiline olukord, mis valitses Venemaal pärast keiser Aleksander II tapmist, mõjutas oluliselt ka juute. Peale kurikuulsate pogrommide, mis hõlmasid eelkõige juutide peamisi

³¹ Tallinna linna Statistiline aastaraamat. Tallinn, 1936; lk.13.

³² Samas.

³³ Samas.

³⁴ Eesti Riigi statistika. 1922 rahvalugemise andmed. Vihik VI. Tallinn 1924; lk. 18.

³⁵ Samas.

elamisalasid – Valgevene, Ukraina, Moldova – järgnes ka terve hulk tsirkulaare ja ukaase, mis tähendasid juutidele poliitilisi ja sotsiaalseid kitsendusi. Demograafilises aspektis peame mainima juutide küüditamist neist linnadest, mis asusid väljaspool asustuspiirkonda («черты оседлости»). Osa juute, kes elasid neis linnades ilma loata, saadeti välja nende sünnikohtadesse. Vaatamata sellele, et 1894. aastal ilmus Aleksander III määrus, mille põhjal tohtisid Baltikumi linnades elada kõik juudid, kes olid siin 1879. aastast peale paiksed olnud, muutus juutide demograafiline situatsioon tunduvalt. Nii väljasaatmiste, kui ka soovitud emigreerumise (eelkõige Põhja-Ameerikasse) tagajärgi võime vaadelda 1897. aasta rahvaloenduse andmete põhjal. Võrreldes eelneva loenduse ajaga, vähenes Tallinnas elavate juutide arv üle poolesaja võrra, kuigi need arvud ei peegelda täielikku reaalsust. Selleks, et toimunust aru saada, tuleb vaadelda, milline osa nendest 1058 juudist olid alalisel tallinlased, s.t. mitte sõjaväelased või linnas ajutiselt viibivad kodanikud. Statistika väidab, et linna garnisonis teenis 411 juudisoost sõdurit. Lihtsa arvutuse kaudu leiame, et juudi tsiviilelanikkond moodustus 1897. a. ainult 647 inimesest ehk 1,1% linnaelanikest (koos sõduritega moodustasid juudid 1,6% tallinlastest, mis oli vähem kui 16 aastat tagasi).³⁶

1905. aasta revolutsiooni tagajärjel kaotati osa juudivastaseid seadusi. Suhteliselt lihtsam oli saada elamisluba Baltimaades. Aastal 1906 lubati isegi kõikidel soovijatel, vaatamata nende elukutsele, Riiga elama asuda.³⁷ Tallinnas sellist vabadust polnud, kuigi juutide arv hakkas jälle suurenema. 1913. aastal elas siin alaliselt 1100 juuti (ilma linnagarnisonis viibijateta).

1936. aasta "Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat", vaadeldes elanike jaotamist usutunnistuse järgi läbi aegade, näitab, et 1918. aastal oli Tallinnas 1538 juudiusulist ehk 1,4% linnakodanikest.³⁸ Nende arvude põhjal võime oletada, et linnas elavate juutide üldarv oli veelgi suurem. Juutide juurdekasvu põhjustasid kaks faktorit – kolme aasta eest puhkenud maailmasõda ning enamlaste riigipööre Petrogradis eelneva aasta oktoobris. Põgenikke Nõukogude Venemaalt, nende hulgas ka juute, saabus Eestisse hiljemgi, kogu Vabadussõja vältel. Tuleb aga lisada, et osa Vene juute teenis ka valgete armees – kõigepealt puudutab see neid, kellel oli, mida kaotada "peale oma ahelate". Nende hulka kuulus palju juute, kes elasid kas Venemaa pealinnas Petrogradis või selle ümbruses. Niinimetatud "Loode Vabatahtliku Armees" juhtkond aga pooldas "ühe ja jaotamata Venemaa" ideed ning seal valitsesid antisemiitlikud meeleolud. Sellepärast oli Eestisse taganenud Loode Armees võitlejate hulgas vähe juute.

Veel 1919. aastal peetud üle-eestilisel juudi kogukondade kokkutulekul ehk konverentsil arutati muuhulgas ka emigreerimise ja immigratsiooniga seotud küsimusi.³⁹ Mõned delegaadid arvasid, et Eestisse on oodata suurt juutide sisserännet teistest maadest, kõigepealt neist, kus eksisteeris antisemitism. Lõpuks aga otsustati immigratsiooniga küsimus anda üle tulevase rahvusautonoomia nõukogu pädevusse. Sellega asi soikuski – esimene

³⁶ Samas.

³⁷ Ш. Цейтлин "Документальная история евреев Риги". Израиль, 1989; lk. 23.

³⁸ Tallinna linna Statistiline aastaraamat. Tallinn, 1936; lk. 13.

Eesti Vabariigi rahvaloendus, mis toimus aastal 1922, näitas, et Tallinnas elas 1929 juuti.⁴⁰ Linnakodanike arv kokku oli aga 122 419 inimest – niisiis moodustasid juudid 1,6% linna elanikkonnast.⁴¹ Sama protsent säilis ka järgnevatel aastatel, vaatamata sellele, et juutide arv suurenes (mitte oluliselt, peamiselt iive tõttu). K. Jokton märgib oma raamatus “Juutide ajaloost Eestis”, et kellegi (nimetamata jäänud) ministri arvates oli Eestis umbes 15 000 juuti, neist elas Tallinnas 6 000 (!)⁴²

Võib tekkida küsimus: kuidas oli lahendatud kohalike juutide kodakondsuse probleem. Peab mainima, et Maapäeva poolt vastu võetud ajutise kodakondsuse seaduse järgi peeti Eesti kodanikeks neid, kes olid Eestis (muidugi Eesti Vabariigis, mitte Eesti endise kubermangu territooriumil – J.K.) sündinud või siia sisse kirjutatud. Selles õigusetuses, millises olid juudid seni elanud, polnud neil võimalik ennast Eestisse sisse kirjutada, isegi kui nad olid siin sündinud. Tuleb aga konstateerida, et juba 1926. aastal oli suuremal osal Eesti juutidest ka Eesti kodakondsus – kultuurinõukogu esimehe H. Aisenstadti kirjutiste järgi oli neid 3045 inimest.⁴³ Täpsemaid arve ei õnnestunud mul leida.

1934. aasta rahvaloenduse andmete järgi elas Tallinnas 2203 juuti, linnas kokku aga 137 792 inimest.⁴⁴ Juudisoost elanike protsent, nagu oli juba mainitud, säilis – see moodustas 1,6%. Absoluutarvude järgi oli Tallinna juudi elanikkond Eestis suurim, protsentuaalselt aga elas kõige rohkem juute Valgas – 2,4% linnaelanikest, mis on lihtsalt seletatav Valga geograafilise asendi pärast. Omal ajal Liivimaa kubermangule kuuluv linn asub juudi elanikkonna traditsioonilise asustuspiirkonna lähedal. Juutide arvu poolest oli aga Valga Eesti linnadest kolmandal kohal – siin elas 262 juuti, Tartus aga 920 (ehk 1,6% linnaelanikest – täpselt sama palju kui Tallinnas).⁴⁵

1934. aasta rahvaloendus annab viimase võimaluse enne sõda Tallinna (ja terve Eestimaa) juutide täpset arvu fikseerida. Teoreetiliselt võis oletada juudi elanikkonna mõningast juurdekasvu – nii iive, kui ka immigratsiooni tõttu. (Veel tänapäeval võib vanema põlvkonna esindajatelt kuulda jutte, et Hitleri eest põgenemisel maksid Saksamaa juudid altkäemaksu selleks, et vormida fiktiivabieli Eesti kodanikuga ja selle läbi saada luba sissesõiduks Eestisse ning siin elamiseks⁴⁶). Kuid nende immigrantide arv ei olnud kuigi suur. Ajalehe “Sõnumid” järgi oli “...[1933. aasta märtsikuul] paari nädalaga on Eestisse sisse tulnud 15 Saksamaa juuti. Peamiselt on Eestisse sõitnud just need, kellel siinsete juutidega sugulussidemed...”⁴⁷ Kuigi põgenike sissevool ei olnud pikaajaline – juba 6. aprillil teatas Vabadussõdalaste ehk vapside antisemiitlik ajaleht “Võitlus” : “Kohtu-sise minister olevat teinud meie piiripunktilede korralduse, et tõkestada igasugune saksa juutide sissesõit. Samuti

³⁹ K. Jokton. “Juutide ajaloost Eestis”. Tartu, 1992; lk. 42.

⁴⁰ Eesti riikline statistika. 1922 rahvalugemise andmed. Vihik VI. Tallinn 1924; lk. 18.

⁴¹ Samas.

⁴² K. Jokton. “Juutide ajaloost Eestis”. Tartu, 1992; lk. 43.

⁴³ “Päevaleht”, 23.01.1927.

⁴⁴ II Rahvaloendus Eestis. Rahvastikuprobleeme Eesti II rahvaloenduse tulemused. Vihik IV. Tallinn, 1934; lk. 24.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ Näiteks: A. Леви. «Какой смешной король!» - трилогия, часть I. Москва, 1990; стр 112

sai politsei korralduse, et saksa juudi põgenikele ei antaks elamisluba Eestis.⁴⁸ Täpset Saksamaalt tulnud põgenike arvu on raske hinnata, sest paljud Saksa juudid määratlesid endid veel XIX sajandi lõpul sakslasteks ning paljudel oli see rahvus ka passidesse kirjutatud. Võime aga öelda, et suurem hulk põgenikke ei jäänud Eestisse, vaid siirdusid edasi kas Palestiinasse või (vähemal määral) USA-sse.

Juurdekasvu kompenseeris omakorda 30. aastatel elavnenud *aliyah* – emigratsioon Palestiinasse. Näiteks 1933. aasta kevadel sõitis sinna 20 noorukit, sionistliku organisatsiooni "Beitar" liiget.⁴⁹ Palestiina Juudi Asustamisfondi ühe liidri J. Baratsi andmetel emigreerus Eestist Pühale Maale umbes 10 isikut aastas.⁵⁰ 30. aastate algul elas Palestiinas umbes 100 Eesti juuti (1935. aastal Palestiinat külastanud Tartlase, advokaat B. Kropmani sõnul natuke rohkem – umbes 150 isikut).⁵¹ 1933. aastal tekkis Eesti sionistidel isegi oma põllumajandusliku asula ehk kibutsi rajamise mõte. Tulevase "Kibbutz-Estonia" asutamise jaoks lubas Palestiina Juudi Asustamisfond "Keren-Kayemeth" talle kuuluvatest maadest eraldada umbes 200–300 hektarit.⁵² Kavatsus jäi aga teostamata.

Võime oletada, et juutide protsent linnaelanikkonna hulgas jäi 1934. aasta piiridesse. Täpsemaid andmeid ei õnnestunud leida, kuid oletada võib nende dokumentide eksisteerimist – peaks olema säilinud juudisoost linnaelanike nimekiri, mille järgi Saksa okupatsioonivõimud püüdsid 1941. aastal üles leida Tallinnasse jäänud juute.

Lisaks mainitud juutidele, elas Tallinnas 1934. aastal ka 36 karaiimi⁵³ – varakeskajal judaismist lahkunud sekti järeltulijaid, kes sajandite vältel vormisid ennast juudi rahvuskilluks. Karaiimid pooldasid Vana Testamenti, kuid eitasid Talmudit. Just selline talmudivastane hoiak andis neile õiguse Tsaari -Venemaal elada kõikides kubermangudes – juudivastased seadused neid ei puudutanud. Sama põhjus andis karaiimidele šansse vältida holokausti – natsismi teoreetikud ei pidanud neid juutideks, vaid "juudi usu sunniviisiliselt vastu võtnud" Türgi rahvuste esindajateks. Suhted karaiimide ja traditsiooniliste juutide vahel polnud head kogu ajaloo vältel – neil olid oma sünagoogid, kalmistud jne. Karaiimid ei osalenud juutide tegevuses ka Tallinnas, kuid selle omapärase rahvusgrupi eksisteerimine tollaegses Tallinnas rikastas pealinna rahvuste mosaiiki.

Selgitades, kui palju juute elas Tallinnas erinevatel aastatel ning vaadeldes nende protsenti elanikkonna üldarvust, püüame jälgida juutide asustust või, teiste sõnadega, püüame leida vastust küsimusele millistes linnarajoonides elas juudisoost elanikkond.

Mõningaid Tallinnas elanud juutide aadresse võib leida XIX sajandi dokumentides. Näiteks 5.04.1890 oli Eestimaa kubermeri vürsti Šahovskoi nimele esitatud palve kinnitada kohale uus rabi, Tallinna aukodanik farmatseut Jankeli Bradovskit. Kirja saatjateks olid Tallinna Juudi

⁴⁷ "Sõnumed", 03.04.1933.

⁴⁸ "Võitlus", 06.04.1933.

⁴⁹ E. Gurin-Loov. "Tallinna Juudi Gümnaasium". Tallinn, 1998; lk. 47.

⁵⁰ "Uudisleht", 28.03.1935.

⁵¹ "Uus Sõna" 22.05.1935.

⁵² "Вести дня" 28.10.1935.

⁵³ II Rahvaloendus Eestis. Rahvastikuprobleeme Eesti II rahvaloenduse tulemused. Vihik IV. Tallinn, 1934; lk. 22.

Palveseltsi («Ревельское Еврейское Молитвенное общество») poolt volitatud keegi Meer Epštein ja Hajim Gen, kelledest esimene elas Viru (Глиняная), teine aga Uuel (Земляная) tänaval.⁵⁴ Järgmisel aastal andis rabi tõendi, et endine sõdur Abram Šimšlevitš elab Maakri tänaval (Макерская улица), majas № 347 (elamukruntide numbri järgi).⁵⁵

Eestimaa kubermanguaegsete teadete põhjal võime järeldada, et suurem osa juute elas siiski vanalinnas. Erinevates allikates on mainitud Viru, Harju, 1891. aastal elas Tallinna rabi “ул. Новая №194, дом барона Майделя” ning Vana-Turg. Kuid mõnede juutide aadresse võime leida ka vanalinnast väljaspool, näiteks Kesk-Kompassi.⁵⁶

Aastaga 1923 on dateeritud käesoleva teema jaoks väga oluline dokument – nimelt Tallinna Juudi Kogukonna liikmete nimekiri (“Список членов Ревельской Еврейской Общины за 1923 год”).⁵⁷ Peale nimele on selles dokumendis mainitud ära ka nende aadressid. Selle põhjal võime täpsustada juutide elukohti 20. aastate keskel ning nähtavasti ka paari eelnenud aastakümne vältel.

Kõige rohkem esineb nimekirjas vanalinna tänavate nimetusi. Nendeks on (tähestiku järjekorras, tänavate nimetused on tänapäevased) Dunkri, Harju, Hobusepea, Kinga, Kuninga, Laboratooriumi, Müürivahe, Niguliste, Nunna, Pikk, Rüütli, Sauna, Suur-Karja, Uus, Vene, Vana-Posti ja Vana-Viru. Kokku on mainitud 90 aadressi. Kõige rohkem elanikke on märgitud Viru tänaval (29 aadressi). Teisel kohal on Suur-Karja, kolmandal aga Pikk (vastavalt 14 ja 12 aadressi). Juutide elukohti ei ole teada Laial tänaval, ühtegi juudi aadressi ei leidunud Toompeal. See on ka loogiline – oma “Rotshilde ja Montefiore” Eesti juutide seas ei olnud.

Vanalinna lähemast ümbrusest on nimekirjas mainitud Estonia pst. (9 aadressi) ja Toompea tn. (3 aadressi). Siia kuulub ka südalinnas asuva Sakala tn. 2 aadressi. Seega leidis linna keskuses kokku 104 aadressi.

Ülejäänud leitud aadressid asusid aga ajalooliselt väljakujunenud eeslinnades – Maakri (24 aadressi), Kompassi (6 aadressi), Raua (34 aadressi), Tatari (13 aadressi), Torupilli (12 aadressi), teistes rajoonides ning Sibulakülas (15 aadressi), Keldrimäel (11 aadressi); samuti ka Pärnu mnt. (3 aadressi), Tartu mnt. (25 aadressi) ja Narva mnt. (45 aadressi). Kassisabas, Kelmikülas ja Tõnismäel on 3 aadressi – igas ühes üks. Siia juurde tuleb lisada ka Kadrioru ümbruses elavaid juute – veel 22 aadressi. Niisiis oli eeslinnades kokku 106 aadressi.

Ajalooliste eeslinnade hulka kuulub muidugi ka Kalamaja. Kuid urbaniseerumise tõttu võib seda koos sadama ümbrustega linnarajooniks nimetada. 1923. aasta nimekirja järgi oli Kalamajas 19 juudi aadressi ja sadama rajoonis – 22, kokku 31.

Peale selle oli nimekirjas mainitud ka kolm isikut, kes elasid nähtavasti mitte üüritud majas ega korteris, vaid hotellis (keegi Karljo (?) - “гостиница «Рим», ул. Нарвская”) või hoopiski tehaste juures (keegi Maksim Kagan – tehas “Fr. Krull” ja keegi Fjodor (?) - tehas “Volta”)

Seda, millistes linnarajoonides elas enamik Tallinna juute, näitab alljärgnev diagramm.

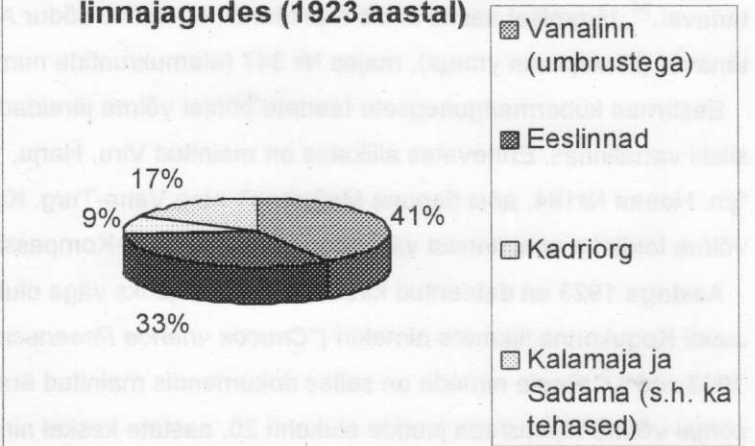
⁵⁴ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 10.

⁵⁵ Samas.

⁵⁶ Samas.

Selle järgi võime märgata, et suurem osa kohalikest juutidest elas ikkagi linna keskel – kas vanalinnas või selle lähemas ümbruses. Umbes üks kümnendik Tallinna juutidest elas Kadriorus. Linna peamises tööstusrajoonis – Koplis – ei elanud ühtegi juuti. (aadressid, mis on mainitud Koplil tänaval, asusid tänava

Juutide asustus Tallinna erinevates linnajagudes (1923.aastal)

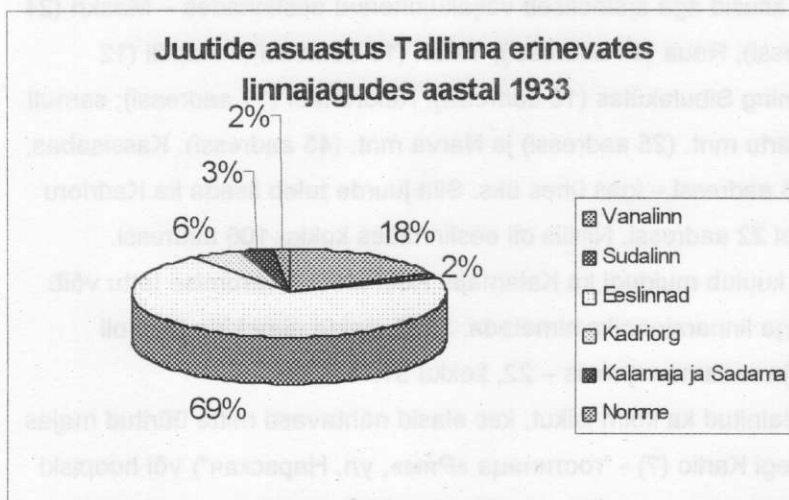

alguses, Balti raudteejaama ümbruses – № 2, 5, 14, 20). Sellegipoolest ei saa väita, et kõik juudid elasid “parimates” kohtades – umbes üks kuuendik neist elas Kalamajas ja sadama lähedal.

1923. aasta nimekirja andmeid ei saa absolutiseerida. Pole kahtlust, et Tallinna kiire urbaniseerumine Eesti Vabariigi ajal ei jätnud ülalvaadeldud struktuuri muutusteta. Vanalinna kui parima linnajao rolli osaline kadumine seoses väljaspool keskaegseid müüre uute keskuste planeerimise ning moodsate üürimajade massilise ehitamisega 30. aastatel, mõjutasid ka juutide asustust. Seda protsessi võime jälgida 1933. aastal Tallinna Juudi Gümnaasiumi direktori

S. Gurini poolt koostatud statistilise kogumiku järgi.⁵⁸ Need andmed on esitatud kõrvalasuval diagrammil.

Mis torkab silma selle vaatlemisel? Kõigepealt võime märgata, et vähenes vanalinna osa

juutide põhilise elupaigana. Samal ajal aga suurenes eeslinnade tähtsus. Suurem osa juutidest lahkus “ebapopulaarsetest” rajoonidest – Kalamaja ja Sadama ümbrusest. Natuke vähenes juudi elanikkond ka Kadriorus – võib-olla rajooni prestiiži ja kõrge üüri tõttu.

Südalinna kvartalid jäid aga juutidele ebapopulaarseteks – põhjus võib olla samane Kadrioruga (kuigi üks pere elas isegi Vabaduse väljakul – majas nr. 7, milles praegu asub

⁵⁷ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 4.

⁵⁸ S. Gurin. “Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis”. Tallinn, 1936; lk. 3-14.

Tallinna Linnavalitsus; selle ülemine korrus oli arhitekti poolt kavandatud luksuskorteriteks juba ehitamise ajal). Traditsiooniliste asustuspaikade kõrval alustasid tallinlased ka Nõmme asustamist, millest võtsid osa ka Tallinnas elavad juudid. Vaatamata sellele, et aastail 1926–1940 peeti Nõmme omaette linnaks, käsitleme seda pealinna ühe osana. Lisaks eelpoolmainitud linnajagudele elasid kaks juudi peret linna keskusest suhteliselt kaugel – Pirital ja Kadaka teel. Need aadressid on diagrammis märkimata, sest tegu on mõne erandiga, mis ei illustreeri juutide asustuse üldjooni.

Kokkuvõtteks võime öelda, et juutide peamine asustusala oli linna keskus, vähemalt selle tänapäevastes piirides. Linna tööstusrajoonid jäid juutidest puutumata, välja arvatud Kalamaja ja Sadama rajoon, kus elas Tallinna juutkonna majanduslikult kehvem kiht (kuigi Sadama ümbruses elas kohaliku Juudi Kogukonna väga silmapaistev tegelane – Juudi Gümnaasiumi direktor S. Gurin koos naise ja tütrega – nähtavasti töökohta läheduse tõttu). Paljud juudi pered elasid sama maja erinevates korterites – näiteid võime leida nii vanalinnas (Uus tn. 23) ja selle ümbruses (Estonia pst. 13), kui ka Kadriorus (Laulupeo tn. 9) ja Sadama rajoonis (Hollandi põik 5). Võime oletada, et need majad kuulusid juudisoost majaomanikele (kulturnõukogu liikme M. Klompuse järgi oli Tallinnas 95 juudisoost majaomanikku).⁵⁹

Juutide asustus on muidugi seotud nende põhiliste tegevusaladega. Nagu juba mainitud, moodustasid siinse juutkonna peamiselt käsitöölised ja väikekaupmehed. Kuigi juba XIX sajandi 80. aastatel hakkasid Tallinnasse tulema nii jõukamad ärimehed, kui ka ülikooli lõpetanud isikud. Juudi kogukonna kirjavahetusest võime leida andmeid üksikute isikute kohta. Näiteks 1889. aastal kuberner Šahovskoi nimele saadetud kirjas uue rabi kinnitamise kohta, on toodud ära ka taotlejate elukutsed – üks neist, keegi L. Epstein on nimetatud II gildi kaupmeheks, teine – H. Gen on trükikoja omanik.⁶⁰ Tsaariaegsetest dokumentidest võime tihti leida ka suurkaupmeeste G. Gutkini ja A. Samuelitschi nimesid. Peale ärilise tegevuse olid nad ka rikkad majaomanikud, kellele kuulus hulk maju vanalinnas.⁶¹ Teateid juudisoost haritlaste kohta on sellest perioodist vähe.

Sisulise ülevaate kohalike juutide põhitegevuste kohta annavad 1934. aasta rahvaloenduse andmed. Selle järgi tegelesid 1755 juudisoost (töövõimelisest) tallinlasest kaubandusega 702 isikut ehk umbes pooled. Teiseks põhitegevuse alaks oli tööstus – sellega oli hõivatud 656 inimest. "Tööstuse" all mõeldi eelkõige käsi- mitte vabriku või tehasetööstust. Kolmandal kohal on aga ühiskondlik tegevus – 259 isikut.⁶²

XX sajandi 20. aastatel lisandus juutide traditsioonilistele tegevusaladele (kaubandus, käsitööstus) juurde veel üks, mis sajandite vältel oli Euroopa juutidele päris tundmatu – nimelt põllumajandus. Juudid, kes juba keskajal said erinevate põhjuste tõttu Euroopa kõige linnastunumaks rahvuseks, hakkasid jälle maad harima. See nähtus oli tugevasti seotud poliitilise olukorra muutustega, kõigepealt – sionismi tekkimisega. Tolleaegsete ajalehtede

⁵⁹ "Вести дня", 24.01.1930.

⁶⁰ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 2.

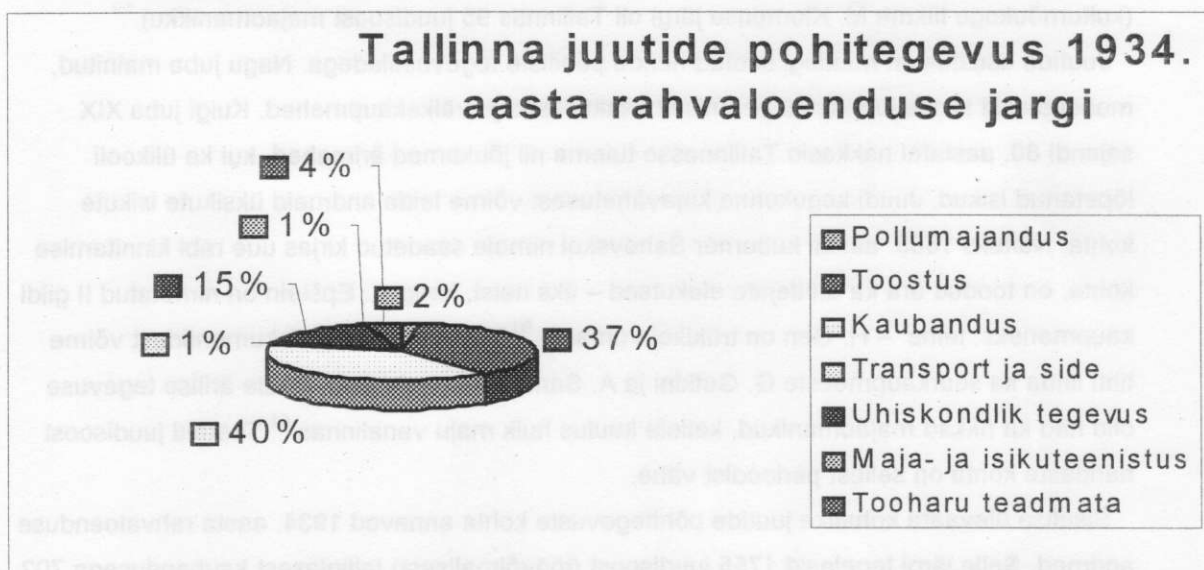
⁶¹ Samas.

⁶² II Rahvaloendus Eestis. Rahvastikuprobleeme Eesti II rahvaloenduse tulemused. Vihik IV. Tallinn, 1934; lk. 78-79.

veergudelt leiame mitmeid pealkirju, mis mainivad, et "juudid hakkavad jälle "normaalseks rahvuseks" saada". Kirjutatakse, et Palestiinas asutatakse mitte ainult poode ja panku, vaid ka "põllumajanduslikke kolooniaid". (heebreakeelsel sõnal *kibbutz* on hoopis teine tähendus – mitte koloniaalne, vaid kollektiivne asula; see sõna hakkas Eestis ilmuvates ajalehtedes eksisteerima alles 30. aastate lõpul). Selleks, et olla võimeline Püha Maa ülesharimiseks, hakkasid juudid (peamiselt noored) põllumajanduslikke farme asutama ka diasporaas. Tallinna juutidel midagi sellist asutada ei õnnestunud, küll aga kirjutavad ajalehed tihti sionistliku kalduvusega noortest, kes tegelevad põllumajandusega Tallinna ja Tartu ümbruses või kusagil maal. Peame märkima, et 1934. aastal nimetasid põllumajandust oma põhitegevuseks vaid 38 Tallinnas elavat juuti.

Ülejäänud tegelesid kas maja- või isikuteenistusega (14 isikut, nähtavasti naisterahvast) ning töötasid transpordi-side valdkonnas (10 inimest). Andmed 76 inimese tegevusalade kohta jäid aga rahvaloenduse käigus selgitamata.⁶³ Võime oletada, et nende hulgas oli ka töötuid.

Juudisoost tallinlaste jaotust tööalade järgi illustreerib minu poolt koostatud diagramm.

Selle andmete põhjal võime näha, et umbes ühepalju juute tegelesid "traditsiooniliste" tegevustega – kaubanduse ning käsitööstusega. Teisi tööharusid esineb vähem – välja arvatud ühiskondlik tegevus (siia hulka kuuluvad arstid, advokaadid, gümnaasiumi õpetajad jne).

1933. aastal "üllatas" "Päevalehe" üks artikkel oma lugejaid kõmu-uudisega – pealinnas elav juudisoost noormees abiellus Eesti naisega! Artikli autori sõnade järgi oli see esimene niisugune juhtum kas Tallinna või hoopiski terve Eesti juutkonna ajaloos.⁶⁴ Kolm aastat hiljem ilmunud "Tallinna linna statistilise aastaraamatu" toimetusel olid aga teised faktid. Statistikaandmete järgi ei olnud ajalehe veergudel mainitud juudi noormees kuidagi eriline –

⁶³ II Rahvaloendus Eestis. Rahvastikuprobleeme Eesti II rahvaloenduse tulemused. Vihik IV. Tallinn, 1934; lk. 78-79.

⁶⁴ "Päevaleht", 12.05.1933.

20. aastate algusest hakkasid Tallinnas elavad juudid ka teiste rahvuste esindajatega abielluma. Aastatel 1921–30 abiellusid pealinnas elavad juudi mehed peamiselt eestlannadega – keskmiselt üks abiellu aastas. Sama tihti abielluti ka venelannade ja sakslannadega.⁶⁵ Aastast 1931 hakkas olukord muutuma. Sakslannadega enam ei abiellutud, abielude arv eestlannadega aga suurenes – ajavahemikul 1931–33 keskmiselt kaks abiellu aastas. 1934. aastal suurenes see arv veel veidi – loodi kolm perekonda eestlannadega. Järgmisel aastal oli juba viis rahvusvahelist abiellu – kaks venelannade ja kolm eestlannadega.⁶⁶

Mis puudutab aga juudisoost naisi, siis nende abielude arv teiste rahvuste esindajatega on hoopis tagasihoidlikum – aastatel 1921–1930 sai juuditariile meheks keskmiselt 1 eestlane aastas.⁶⁷ Aastail 1931–35 pole juudi naised teistest rahvustest meestega üldse abiellunud, kuid 1936. aastal loodi jälle üks rahvusvaheline perekond – jälle eestlasega. Ülejäänud abielud nii meeste kui ka naiste puhul sõlmiti oma rahvusrühma esindajatega.

Siin võime märgata, et traditsiooniline kogukondlik suletus, mis oli juudi kogukondadele omane keskajast alates, säilis Eesti juutide seas suhteliselt kauem, kui Lääne-Euroopas või Nõukogude Liidus. Traditsiooniliseks jäi ka perekondlik elulaad. Selle ja paljude teiste rahvuskommete säilitamise eest hoolitses eelkõige usukogudus ja sünagoog. Peame aga lisama, et ka sünagoogi seinte vahel hakati senitundmatuid kultuuriüritusi korraldama – esmasteks said Eesti Iseseisvuspäeva aktus ja sellega seotud pidulik jumalateenistus. Sünagoogiga paralleelselt alustas 1920. aastate keskel tegevust veel üks juutide mõjufaktor – nimelt juudi kulturomavalitsus. Järgmises peatükis tahaksin ma anda lühiülevaate selle asutuse loomisest ja tegevusest.

3. Kultuurautonoomia saamine ja selle iseloomu lühiülevaade.

Enne, kui hakata detailsemalt analüüsima Tallinna juutkonna kultuurielu kõige silmapaistvamate väljendusvormide – seltside ja ühingute tegevust, tahaksin ma lühidalt kirjeldada seda fenomeni, nagu kultuurautonoomia.

Töös käsitletud teemade hulgas on kultuurautonoomia minu poolt kõige vähem uuritud valdkond. Seda järgmistel põhjustel:

- Oma töös püüan ma peatähelepanu keskendada neile kultuurinähtustele, millega tolleaegses Tallinnas elanud juudid oma igapäevases elus kõige rohkem kokku puutusid.
- Kultuurautonoomia saamine ja kulturomavalitsuse tegutsemine, vaatamata nende nimetuse “kultuursele” iseloomule, kuulus ikkagi kohaliku juutkonna mitte kultuuri-, vaid poliitilise tegevuse hulka.
- Kultuurautonoomiaga seotud dokumendid puuduvad Tallinna Linna Arhiivi fondidest, perioodiliste väljaannete materjalid ei anna piisavat teavet nii tõsise teema käsitlemiseks.

⁶⁵ Tallinna linna Statistiline aastaraamat. Tallinn, 1936; lk. 17.

⁶⁶ Samas.

20. aastate algusest hakkasid Tallinnas elavad juudid ka teiste rahvuste esindajatega abielluma. Aastatel 1921–30 abiellusid pealinnas elavad juudi mehed peamiselt eestlannadega – keskmiselt üks abiellu aastas. Sama tihti abielluti ka venelannade ja sakslannadega.⁶⁵ Aastast 1931 hakkas olukord muutuma. Sakslannadega enam ei abiellutud, abielude arv eestlannadega aga suurenes – ajavahemikul 1931–33 keskmiselt kaks abiellu aastas. 1934. aastal suurenes see arv veel veidi – loodi kolm perekonda eestlannadega. Järgmisel aastal oli juba viis rahvusvahelist abiellu – kaks venelannade ja kolm eestlannadega.⁶⁶

Mis puudutab aga juudisoost naisi, siis nende abielude arv teiste rahvuste esindajatega on hoopis tagasihoidlikum – aastatel 1921–1930 sai juuditarile meheks keskmiselt 1 eestlane aastas.⁶⁷ Aastail 1931–35 pole juudi naised teistest rahvustest meestega üldse abiellunud, kuid 1936. aastal loodi jälle üks rahvusvaheline perekond – jälle eestlasega. Ülejäänud abielud nii meeste kui ka naiste puhul sõlmiti oma rahvusrühma esindajatega.

Siin võime märgata, et traditsiooniline kogukondlik suletus, mis oli juudi kogukondadele omane keskajast alates, säilis Eesti juutide seas suhteliselt kauem, kui Lääne-Euroopas või Nõukogude Liidus. Traditsiooniliseks jäi ka perekondlik elulaad. Selle ja paljude teiste rahvuskommete säilitamise eest hoolitses eelkõige usukogudus ja sünagoog. Peame aga lisama, et ka sünagoogi seinte vahel hakati senitundmatuid kultuuriüritusi korraldama – esmasteks said Eesti Iseseisvuspäeva aktus ja sellega seotud pidulik jumalateenistus. Sünagoogiga paralleelselt alustas 1920. aastate keskel tegevust veel üks juutide mõjufaktor – nimelt juudi kulturomavalitsus. Järgmises peatükis tahaksin ma anda lühiülevaate selle asutuse loomisest ja tegevusest.

3. Kultuurautonoomia saamine ja selle iseloomu lühiülevaade.

Enne, kui hakata detailsemalt analüüsima Tallinna juutkonna kultuurielu kõige silmapaistvamate väljendusvormide – seltside ja ühingute tegevust, tahaksin ma lühidalt kirjeldada seda fenomeni, nagu kultuurautonoomia.

Töös käsitletud teemade hulgas on kultuurautonoomia minu poolt kõige vähem uuritud valdkond. Seda järgmistel põhjustel:

- Oma töös püüan ma peatähelepanu keskendada neile kultuurinähtustele, millega tolleaegses Tallinnas elanud juudid oma igapäevases elus kõige rohkem kokku puutusid.
- Kultuurautonoomia saamine ja kulturomavalitsuse tegutsemine, vaatamata nende nimetuse “kultuursele” iseloomule, kuulus ikkagi kohaliku juutkonna mitte kultuuri-, vaid poliitilise tegevuse hulka.
- Kultuurautonoomiaga seotud dokumendid puuduvad Tallinna Linna Arhiivi fondidest, perioodiliste väljaannete materjalid ei anna piisavat teavet nii tõsise teema käsitlemiseks.

⁶⁵ Tallinna linna Statistiline aastaraamat. Tallinn, 1936; lk. 17.

⁶⁶ Samas.

- Kultuurautonoomia saamine ja kultuuroromavalitsuse tegevus on küsimused, mille detailne käsitus ei mahu antud töö raamidesse.

Kultuurautonoomia teemat pole võimalik jätta päriselt puutumata. Otsustasin anda kultuurautonoomia fenomenist üldpildi, s.t. fenomeni mitte seletada, vaid vaadelda ajaloolise nähtusena. Loodan, et antud ülevaade aitab kultuurautonoomiast mingil määral aru saada.

Esiteks räägime üle-eestilistest sündmustest, mis toimusid nii kogukonna, kui ka riiklikul tasandil ja mis mõjutasid kogu Eesti juutkonna elu.

Ülalmainitud Juudi Rahvusnõukogu eksisteeris kuni teise kokkutulekuni 9. mail 1920. aastal. Rahvusnõukogu ehk Ajutise Rahvuskomitee tegevust oli kõvasti kritiseeritud, nii Tartu kui ka väiksemate linnade delegaatide poolt. Ehkki uude Rahvusnõukogusse valiti peaaegu needsamad inimesed, kes olid kuulunud senisesse koosseisu, lagunes Teine Rahvusnõukogu üsna varsti iseenesest, suutmata midagi erilist korda saata.

Enam ei korraldatud regulaarseid üle-eestilisi juutide kokkutulekuid, nagu seda oli otsustatud teha esimesel suurel kogunemisel.⁶⁸ Endiselt korraldati küll koguduste kokkutulekuid, eelkõige kultuurautonoomia küsimuste arutamiseks.

Kultuurautonoomia on algusest peale olnud Eesti riigi põhimõtteks. Juba 1918. aasta 24. veebruaril ilmunud "Manifest Eestimaa rahvastele" oli seda küsimust vaadelnud. Oma loomisaktis lubas noor Eesti Vabariik kõikidele tema piires elavatele vähemusrahvustele – venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele jt. võrdseid õigusi ja lubas neile autonoomiat nende kultuuriküsimuste suhtes.⁶⁹

Paraku aga pole hilisemates Eesti õigusaktides selgesti ja arusaadavalt määratletud, milliseid siinseid rahvusi peetakse vähemusrahvusteks. Nagu juba öeldud, mainiti 24. veebruari Manifestis ka juute. Kuid samal päeval moodustatud Ajutises Valitsuses oli rahvasajade ajamiseks ette nähtud ainult kolm ministrit: sakslane, venelane ja rootslane. Ajutise Valitsuse eriseadus täpsustas, et vähemusrahvuste hulka, peale mainitute, kuuluvad ka lätlased.⁷⁰ 1920. aastal vastu võetud põhiseadus määras, et vähemusrahvuste hulka kuuluvad ainult need rahvused, kes on Eestimaaga ajalooliselt seotud – juute see ei puudutanud.

Niisugune seisukoht kohalikke juute ei rahuldanud. Tallinna juudi ühiskondlike ringkondade esindajad hakkasid valitsuselt oma õigusi nõudma. Huvitav on fakt, et nendel nõudmistel toetas juute Saksa parlamentaarne rühm (ka pärast eesmärgi saavutamist, kultuurautonoomia avamisaktusel, lubas Saksa kultuurautonoomia esimees igakülgset toetust ja abi juutidele nende algatuses rahvusautonoomia küsimustes). Nõudmiste tulemusena tunnistas 12.02.1925. aasta Rahvusautonoomia seadus vähemusrahvusteks neid, kelle hulgas oli vähemalt 3000 Eesti kodanikku. Nii said ka juudid oma rahvusautonoomia, ehkki

⁶⁷ Samas.

⁶⁸ K. Jokton.; lk. 46.

⁶⁹ K. Jokton.; lk. 50., A. Liebmann; lk. 118.

⁷⁰ K. Jokton.; lk. 51.

mõnel määral kitsendatuna – näiteks oli välja jäetud sotsiaalhooldus, mis eeldavat eri seadust.⁷¹

Sama aasta 19. oktoobril teatasid Tallinna juudi koguduse esindajad Eesti juudi kogukonna nimel valitsusele, et nende rahvus soovib kultuurautonoomiat. Kuus päeva hiljem andis riik Eesti juudi kogukonnale korralduse koostada kultuurautonoomia juhtiva organi – kultuurinõukogu valijate nimekirjad. Valimistepäevaks kinnitati riigi poolt 30. märts 1926. Esitatud oli 42 kandidaati erinevate linnade kogukondadest. Valimistest võttis osa 1464 juudisoost kodanikku ehk 71% hääleõiguslikest inimestest. Esimesse kultuurinõukogusse valiti esindajad järgmiselt: Tallinnast – 12 inimest, Tartust – 6, Valgast, Pärnust ja Narvast – 2, Võrust ja Viljandist – mõlemast üks. Nõukogu esimeheks valiti tallinlane Grigori (Hirsh) Aisenstadt, keda hiljem korduvalt uuesti valiti ja kes täitis oma kohustusi kuni autonoomia likvideerimist 1940. aastal.⁷²

1926. aasta 6. juuni kujunes Eesti juutkonna elus tähtsaks päevaks – vastvalitud Juudi Kultuurinõukogu kuulutas välja Juudi Kultuurautonoomia Eestis. Avakoosolek peeti samal päeval kõrgete riigiametnike, teiste vähemusrahvuste ja mitmesuguste seltside esindajate osavõtul vastvalminud Tallinna Juudi Gümnaasiumi aulas Karu tänaval. Kultuurinõukogu esimese istungi avas valimiste peakomitee juhataja dr. M. Klompus, kes oma kõnes tänas Eesti Vabariigi valitsust Eesti juutkonna nimel ning rõhutas, et Eesti oli esimene riik, kes oma vähemusrahvustele on andnud nii laialdase kulturomavalitsuse. Vabariigi valitsuse nimel tervitas koosolijaid välisminister prof. Piip, öeldes, et Eesti Vabariik ja eesti rahvas on valmis mitte ainult sõnadega, vaid ka tegudega teostama ja korda saatma neid lubadusi, mis ta on andnud. Eesti Vabariik on valmis näitama oma ustavust enda poolt väljendatud demokraatlikele põhimõtetele õiglusest ja vabadusest.⁷³

Sündmus oli laialt valgustatud kõikide Tallinnas ilmuvate ajalehtede – eesti-, vene- ja saksakeelsete poolt, vaimustatud "Vaba Maa" nimetas rahvusautonoomia kultuurinõukogu "juudi parlamendiks". Artiklid Tallinnas toimunud ürituse kohta ilmusid ka Läti ja Leedu juudikeelsetes väljaannetes.

16.06.1926. a. tunnistati Eesti juudi kulturomavalitsus Vabariigi valitsuse poolt avatuks. Esimene korraline kultuurinõukogu istung, kus kultuurivalitsus valiti, toimus sama aasta 20. juunil, 17. oktoobril aga moodustati kultuurivalitsuse juurde järgmised osakonnad: kultuuri- kooli-, majanduse-, ja katastriosakond. Tegevuskava võeti vastu kultuurinõukogu esimesel istungil. Läbirääkimiste keeleks otsustati võtta jidiš.⁷⁴

Mida kujutas endast kultuurautonoomia seaduslik pool?

Eesti kulturomavalitsuse seaduse järgi pidi juudi vähemusrahvuse poolt iseseisvalt ellu kutsutama administratiivne keskus. Selleks sai kultuurinõukogu. Juudi vähemusrahvuse valimisõiguslikud liikmed valisidki 1926. aastal selle organi, mis kahe kolmandiku häälteenamusega otsustas omavalitsuse poolt. Selle põhjal teostati 1926. aastal

⁷¹ A. Liebmann; lk. 129.

⁷² E. Gurin-Loov, G. Gramberg; lk. 5

⁷³ A. Liebmann; lk. 122.

kulturomavalitsuse seadus ja juudi kulturomavalitsus astus ellu.⁷⁵ Uuesti asutatud keskorgan oli nüüd riigi poolt vastuvõetud võimupiiridega valitsemise detsentraliseerinud ja selle juurde kultuurilised organisatsioonid moodustanud.⁷⁶

Juudi kulturomavalitsuse struktuur oli järgmine:

Omavalitsuse eesotsas seisis kultuurinõukogu. See oli kõrgeim organ. Tema liikmed valiti 4-ks aastaks juudi rahvusregistrisse sissekantud täisealiste Eesti kodanike poolt. Iga valimisperioodi lõpul määras kultuurinõukogu kindlaks järgmise nõukogu liikmete arvu. Kultuurinõukogu kutsutakse ametisse kultuurivalitsuse poolt ja saadetakse laiali riigivalitsuse otsusel.⁷⁷ Kultuurivalitsuse liikmed valitakse kultuurinõukogu poolt kuni selle valimisperioodi kestvuseni. Oma tegevuselt kujutas kultuurivalitsus täidesaatvat organit, mis valmistas ette ja teostas kultuurinõukogu otsuseid. Majandusplaan vajas kultuurinõukogu kinnitamist, kõiki teisi eelarve küsimusi käsitles kultuurivalitsus. Kultuurivalitsuse otsused olid kollegiaalsed ja ta esines ka väljaspool kollegiaalse asutusena. Kultuurivalitsuse ja kultuurinõukogu vahel valitses personaalunioon, kuna kultuurinõukogu istungeid juhis kultuurivalitsuse esimees.⁷⁸ Kultuurinõukogu saatis oma saadikuid kultuurihoolekogudesse, mis olid alama astme organid. Nende ülesandeks oli kohalike küsimuste lahendamine ja korraldamine. Nad täitsid kultuurivalitsuse ülesandeid. Nende tegevuspiirkondade mitmekesisus ei lasknud ühiseid põhimõtteid kindlaks määrata.⁷⁹

Nagu märkis A. Liebmann oma töös, kinnitavad Eestis saadud kogemused otsust, et vähemusrahvuste kulturomavalitsuste asutamine oli osutunud õigeks. Esialgne kartus, et autonoomsed organid muutuksid "riigiks riigis", pole leidnud kinnitust. 1931. aasta rahvuste kongress leidis, et tänu kulturomavalitsusele on kultuurilised küsimused poliitilisest sfäärist eraldunud ja oma kultuurkaitse "on ka soodsat mõju avaldanud üldisele poliitilisele rahulolekule ja rahvusvahelist lugupidamist tõstnud."⁸⁰ (meile, 21. sajandi inimestele torkab silma vanamoeline naiivsus, kuigi arvestame, et autor on oma töö koostanud rohkem kui 60 aastat tagasi).

Kultuurautonoomia nähtus on unikaalne mitte ainult Eesti, vaid terve maailma mastaabis. Midagi sarnast pole loodud ei Baltikumis ega Ida- ja Lääne-Euroopa riikides. (Leedu kulturomavalitsuse seadus ning Läti kooliseadus on Eesti omaga võrreldes palju ühekülgsemad).⁸¹ Kultuurautonoomia andmisega tõestas Eesti Vabariik oma demokraatlikke printsiipe. Naaberriikide ajakirjanduses 20.–30. aastatel mainiti Eesti rahvusküsimuse lahendamist eeskujulikuks.⁸² Mitmete oma iseseisvuse taastanud või uuesti loodud riikide taustal, kes hakkasid oma poliitikas rakendama natsionalistlikke meetodeid, nähti noort Eesti

⁷⁴ A. Liebmann; lk. 123.

⁷⁵ A. Liebmann; lk. 142.

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ A. Liebmann; lk. 143.

⁷⁸ Samas.

⁷⁹ Samas.

⁸⁰ A. Liebmann; lk. 146.

⁸¹ A. Liebmann; lk. 144.

⁸² Kõigepealt Riias toimunud venekeelne ajaleht "Сегодня"; näiteks 8.06.1926.a. number.

Vabariiki demokraatia ja üheõiguslikkuse koldena. Siinkohal ei saa jätta märkimata, et Eesti oli ainus riik, kus seadusandlikus korras kehtestati vähemusrahvuste kultuurautonoomia. Tänutäheks selle eest kanti Eesti Vabariigi nimi Juudi Kuldseesse Raamatusse Palestiinas. 1927. aasta 1. aprillil andis Palestiina juutkonna esindaja dr. Gir-Arja Terlo sellekohase diplomi üle tollaegsele Eesti Riigivanemale Jaan Teemantile.⁸³ Sündmus oli kajastatud kohalikus ajakirjanduses – nii eesti-, kui ka venekeelses. Sertifikaati, millega tunnustati Eesti Vabariigi teeneid kultuurautonoomia andmisel Eesti Juudi Kogukonnale, säilitatakse täna Riigiarhiivi fondis.

Samal ajal ei saa ka kultuurautonoomia rolli liialt ülistada. Isegi kõigi demokraatlike printsiipide põhjale ehitatud organisatsioon ei osanud kõiki probleeme lahendada. Lahkelid ideoloogilistel (peamiselt hebreastide ja jidišistide vahel) ja majanduslikel põhjustel tekitasid ohtlikke olukordi, mõeldi isegi kultuurautonoomiast loobumisest.⁸⁴ Õnneks selleni ei jõutud, kuigi vihjed sellisele ohule näitavad, et ka kultuurautonoomial on nõrgemaid külgi. Samal ajal ei saa märkimata jätta kohaliku antisemitismi pealetungi, mis oli vapside (peamiselt nende lehe "Võitlus") poolt algatatud pärast Hitleri võimuletulekut Saksamaal. Ulatusliku juudivastase propagandaga ei õnnestunud kultuuriomavalitsusel hakkama saada – antisemiitliku kampaania lõpetas alles Eesti Vabariigi valitsus, pärast Vabadussõjalaste partei tegevuse keelu alla panemist.

Oma tegevuse lõpetas juudi kultuurautonoomia Nõukogude okupatsiooni esimesel kuul. 28.07.1940. aastal korraldatud koosolekul, mida juhatas J. Gens otsustati "ühel häälel Juudi vähemusrahvuse Kultuuriomavalitsus likvideerida".⁸⁵ Sellega algas juudi kultuurielu meetodiline hävitamine uute võimude poolt...

Kõikide oma plusside ja miinustega on ikkagi Eesti juudi rahvusautonoomia kultuurilooline fenomen, mille mitmekülgne tegevus nõuab omaette uurimist. Pole kahtlust, et kultuurautonoomia oli just selleks teguriks, mille järgi orienteerus kõikide Tallinnas elanud juutide elu. Kõigepealt puudutab see koolielu, kuid ka teistes eluvaldkondades oli tema mõju tuntav suuremal või vähemal määral. Loodan, et tulevaste uurimuste käigus õnnestub mul kultuurautonoomia ja igapäevase juudi eluga seotud eesmärgi täpsemalt jälgida. Nüüd aga asun oma töö järgmisele osale – Tallinna juutkonna kooli- ja hariduselu vaatlemisele.

4. Kool ja haridus

Pole kahtlust, et kooli osatähtsus on iga rahva kultuurielus tohutu suur. Kool ongi see asutus, mille läbi omandatakse mitte ainult teatud andmete ja faktide hulk, vaid ka terve inimkonna ning oma rahvusliku rühmituse põhiprintsiipe ja väärtusi. Seepärast Tallinnas elanud juutide kultuurielu vaatlemisel ei saa mainimata jätta ka kooli erinevaid aspekte. Olgu siinsamas

⁸³ E. Gurin-Loov, G. Gramberg lk. 5

⁸⁴ Näiteks – "Päevleht", 23.07.1933

⁸⁵ "Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis. 1918-1940." (dokumentide kogumik). Tln, 1993; lk. 122

öeldud, et just nimelt seda juutide kultuuriosa peetakse enam-vähem "hästi tuntuks" võrreldes teiste kultuurielu vormidega. Aastal 1998 ilmus sõjajärgse Juudi Gümnaasiumi direktori S. Gurini tütre, E. Gurin-Loovi poolt kirjutatud raamat, mis annab nn. "populaarteadusliku" ülevaate selle õppeasutuse ajaloost. Raamat on hästi illustreeritud ning sisaldab palju fakte juudi koolielust sõjajärgses Tallinnas. Samal ajal on raamatus käsitletud materjal keskendunud peamiselt 30. aastatele, millal autor ise gümnaasiumis õppis. Mis puudutab varasemat aega, kõigepealt juudi kooli- ja hariduselu enne gümnaasiumi asutamist, siis ei räägi raamat selle kohta praktiliselt mitte midagi. Puudulikud on andmed ka teiste tol ajal tegutsenud juudi haridusasutuste kohta.

Oma töö selles peatükis tahaksin täita valgeid laike kohaliku juutkonna koolielust ning rääkida neist juudi kooli ja selle ajaloo faktidest ja sündmustest, mis jäid E. Gurin-Loovi raamatust välja.

Tihti nimetatakse juute "raamaturahvaks". Raamatu all mõeldakse tavaliselt Piiblit, kuigi võime leida vihjeid õppimise ja hariduse austamisest, mis on olnud juudi rahvale omane läbi aegade. Oli ju esimene teadaolev juut Tallinnas olnud "magistri" kraadiga. (A. Liebmanni järgi aga viitab sõna "magister" mitte kõrgharidusele, vaid ühiskondlikule seisundile – "magistriks" nimetati keskaegsetes ladinakeelsetes dokumentides ka juudi kogukondade eestseisjaid). Vaieldamatute faktide hulka kuulub ka see et nii Euroopas, kui ka Vene riigis elavate rahvuste seas oli juutidel kirjaoskajate protsent suurem kui teistel. Selle taustal näeb Tallinna juutkond oma eksisteerimise esimestel aastakümnetel päris tagasihoidlikuna. Siin viibinud kantonistid, käsitöölised ja väikekaupmehed, kogu oma tubliduse ja töökuse juures, jäid siiski haridusekaugeteks. Osa neist olid hoopiski kirjaoskamatud – näiteks keegi K. J. Kozlovski, kes, lubades oma tütrele abielluda, joonistas allkirja asemel neli ringikest, mis ühegi vene, eesti ega heebrea või jidiši tähega ei sarnane (sulgudes kinnitas "allkirja" rabi – "*tähendab Kopl Judlovitsch Koslovski*").⁸⁶ Kultuuri ja hariduskeskuse roll lasus sünagoogil, kus peale koospalvetamise õppisid poisilapsed rabi käe all paar aastat palvemaja juures tegutsenud *hederis*. Heebrea keelest otsetõlkes tähendab "heder" "ruumi" või "tuba", kuid selle nimetuse all juudi pedagoogikaajaloos mõeldi algkooli, milles õpetati kõigepealt "korralikuks juudiks saamist". Õppeainete hulka kuulus heebrea keel (lugemise tasemel), palvetamine ning Toora ehk Viie Moosese raamatu päheõppimine. Praktiliseks eluks vajalikke teadmisi *hederis* ei õpitud – XIX sajandi keskpaigani peeti need "ketserlikeks" ja tarbetuiks.

Veel keskajal väljaarenenud palvetamiskoolide vananemisest räägiti haritud Euroopa juutide seas (kõige varem – Saksamaal) juba XIX sajandi esimesel veerandil. Samal ajal hakati asutama ka ilmalikku haridust andvaid koole. Esimene juudi kool, kus peale traditsiooniliste ainete õpetati ka võõr- (saksa ja vene) keelt, matemaatika algeid ja natuke loodusõpetust, asutati 1839. aastal Riias.⁸⁷ Kuid naaberlinna eeskuju ei mõjutanud Tallinna

⁸⁶ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 4.

⁸⁷ Ш. Цейтлин; lk. 17, 431.

juute mitte mingil määral – oma kooli asutamiseks ei olnud juudisoost tallinlastel raha. Polnud seda ka juudi laste saatmiseks linna teistesse koolidesse.

XIX sajandi lõpul kujunes Tallinnas välja juudi haritlaste kiht – eeskätt neist haritud juutidest, kes olid saanud õiguse linna elama asuda. Osa rikkamatest juutidest saatsid oma lapsed kristlikesse koolidesse, kuid seda tegi siiski vähemus, kel oli piisavalt raha ja kes ei peljanud “ilmaliku” hariduse mõju oma järeltulijatele.

1875. aastal avas oma ukse esimene “kaasaegne” juudi kool Eestis – see toimus Tartus, kus haritud juute oli rohkem.⁸⁸ Viis aasta hiljem, nimelt aastal 1880, asutati juudi algkooli ka Tallinnas. Ta kandis nimetust “*Elementaar-kool juudi lastele*” (“*Elementarschule für jüdische Kinder*”). Seal õpetati heebrea, vene ja saksa keelt ning arvutamist. Kooli asutajad ja õpetajad olid Rebekka Lopatnikov, Yette Israelson, Isak Ortman.⁸⁹ Huvitav on fakt, et tavalise rabi asemel hakkasid juudi lapsi õpetama ka naised – see oli tuntav samm hariduse sekulariseerimise poole.

Kooli algne asupaik on ebaselge. Võime oletada, et see tegutses mõne asutaja kodus või korteris – tol ajal veel ei olnud Tallinna juutidel mõnda teist oma keskust peale väikses kahekordses puumajas tegutsenud sünagoogi (Suure Sünagoogi nurgakivi paigaldati alles 1883. aastal). Kooli nimetati “paigutamiskohaks” – sünagoogiks nimetamist segas asjaolu, et loodud kool sai liiga “ilmaliku” ilme.

Enam-vähem täpsed andmed kooli asumispaigast õnnestus mul leida alles alates 1904. aastast. Sel aastal kolis kool uude majja Tornimäe ja Väike-Tartu maantee nurgal. Nähtavasti tähistati seda sündmust suurelt, sest uue hoone sisseõnnistamise puhul jagati välja isegi kutsekaarte, milles nimetati õppeasutust “*uueks juudi kooliks*” ja “*eeskujulikuks hederiks*” (“*der neue Jüdischen Schule*” ja “*Mustercheder*”).⁹⁰

Ilmaliku kooli asutamine peegeldus Tallinna juutide haridustasemes. Enne kooli avamist ei õppinud mitte üheski linnas tegutsenud keskkoolis juudisoost lapsi või noorukeid. Kuid juba 1885. aastast alates hakkas ka kristlike õppeasutuste nimekirjades figureerima juudisoost õpilasi (täpsemalt, nimekirjades nimetati neid usutunnistuse järgi; rahvuse järgi mainitakse juute esmakordselt 1913. aastast alates). Näiteks 1885. aastal õppis Linna Naisgümnaasiumis 8 judaismi tunnustavat neidu, viie aasta pärast oli nende arv suurenenud kuni 11; aastal 1895 – 10, aga sajandi viimasel aastal (1900) – juba 16. Kuid XX sajandi alul võime märkida juudisoost õpilase vähenemist – 1905. aastal õppis Naisgümnaasiumis 14 juudi neidu 1906 – 12, järgmisel aastal – 7, aastal 1911 aga ainult 3 – selline arv säilis ka järgmistel aastatel, kuni aastani 1915. Peale Naisgümnaasiumi, õppisid siinsete juutide tütreid Naiskommertsikoolis – 1914. ja 1915. aastal mainitakse selle õpilaste nimekirjas 1 juudi päritoluga õpilast.

Poisid tulid õppeasutustesse juudi tüdrukutest viis aasta hiljem. 1881. ega 1885. aastal ei õppinud Tallinna keskkoolides ühtegi juudi poissi. Aastast 1890 hakati neid märkima Peetri

⁸⁸ E. Gurin-Loov, G. Gramberg. “Eesti Juudi Kogudus”. Tallinn, 2001; lk. 4.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ TLA, Fond 1387, Nim. 1, s. 133.

Reaalkooli õpilaste nimekirjas. 1890. aastal õppis seal 1 juudi poiss, aastal 1895 – 7. Kuid sellel aastal õppinud poiste arvu pole kordagi ületatud. XX sajandi esimesel aastakümnel vähenes juutide arv järsult ja 1905. aastast alates on nende arv kõikunud 1–3 õpilase ulatuses.

Juudisoost keskkoolide õpilaste vähenemise põhjuseks võime ikkagi lugeda mitte huvi puudumist õppimise vastu, vaid linna kogu juutkonna vähenemist võrreldes 1870.–80. aastatega (vt. ka demograafilist ülevaadet töö teises osas).

Pole kahtlust, et Tallinna juudi noorukid jätkasid oma õpinguid ka Tartu Ülikoolis. Täpseid arve selle kohta mul üles leida ei õnnestunud – üliõpilaste nimekirjades võime leida terve hulk juute, kuid nende kodulinna kohta puudub märke.

Samas aga võime märkida, et mõned Tallinna juutkonna esindajad omandasid kõrghariduse ka välismaal või vähemalt välismaal tänapäevase poliitilis-administratiivse jaotuse järgi – Poolas.

Näiteks saatis 23.10.1901. aastal keegi Anna Vasher Varssavist Tallinnasse kirja, milles ta palus kohaliku rabi poolt 4.08.1886. aastal väljaandnud sünnitunnistuse koopiat, mida tal oli vaja Varssavi Ülikooli sisseastumiseks.⁹¹ Oma kirjas mainis ta, et praegu lõpetas dr. Lewi hambaarstikooli kiitusega. Selle järgi võime oletada, et Vasher polnud mõnd Tallinna keskkooli lõpetanud, vaid emigreerus Varssavisse koos vanematega veel lapsepõlves. Pärast 1917. aasta märtsis puhkenud Vene revolutsiooni annuleeriti Vene riigi seadusandluses kõik juudivastased piirangud, nende hulgas ka kurikuulus "protsentne norm" (tsaariajal oli lubatud võtta kesk- ja kõrgkoolidesse juudisoost õpilasi ainult teatud arv, mis oli moodustatud juudi ja kohaliku elanikkonna protsentuaalse võrdelisuse järgi – näiteks, kui 1897. aastal moodustasid juudid Tallinnas 1,1% elanikkonnast, siis ka juudisoost õpilaste protsent keskkoolides pidi olema 1,1%). Kuigi sama aasta novembris järgnenud enamlaste riigipööre ning Eesti okupeerimine sakslaste poolt ei võimaldanud kohalikel juutidel koolielu normaalselt organiseerida.

Varsti pärast keiserlike Saksa sõjavägede taganemist Tallinnast, hakkasid kohalikud juudid mõtlema sellise kooli avamisest, milles õpetatakse kõiki tollal kooli õppekavas ettenähtud õppeaineid. Tollaegse kooliasjade olukorda kirjeldas mõned aastad hiljem koostatud dokument (koostajate poolt oli ta nimetatud "memorandumiks") järgmiselt: *"Enne seda aega <aasta 1918> õppisid need <juudi – J.K.> lapsed vene koolides. Iseseisvuse saamisel jagunesid need koolid kolmeks tüübiks:*

1. *Riigi koolid eesti õppekeelega, mida juudisoost lapsed piisaval määral ei oska.*
2. *Kohalike sakslaste koolid, kus valitseb antisemitismi vaim ja juudisoost õpilasi sinna ei võeta.*
3. *Vene emigrantide koolid kus meeoleolu juutide suhtes ei saa nimetada sõbralikuks, sest juute süüdistati enamlaste kehtestamises...*⁹²

⁹¹ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 26.

⁹² Samas.

Selles olukorras ei olnud juutidel teist võimalust peale oma rahvusliku kaasaegse kooli loomise. Sellega hakati tegelema kohe pärast Eesti võimu taaskehtestamist. Suure tõenäolisusega võime oletada, et juba 1918. aasta novembris-detsembris moodustati Tallinna juudi (usu)koguduse juures kooliseksioon, kes hakkas hoolitsema kooliasjade üle. 1918. aasta lõpust on säilinud "Tallinna juudi Eraalgkooli Põhjuskiri" mille esimeses punktis määratletakse ära tulevase õppeasutuse eesmärgid: "...juudi eraalgkooli siht on mõlemast soost juudi lastele anda peale algkooli sundusliku alghariduse ka veel tarvilikku juudi keelest ja...ajaloost. (kuigi punktis nr. 7 täpsustatakse: "...koolis õpetatakse neid samu aineid mis tavalistes algkoolides, ja peale selle veel juudi rahva ajalugu)".⁹³

Kooli tegevuse esimesed kuud ei olnud kerged. Polnud kogenud õpetajaid ega raha nende kutsumiseks. 1919. aasta jaanuaris kooli visiteerinud kooliseksiooni komisjon leidis, et seal õpetati ainult "juudi" õppeained ning kool ei erine tavalisest *hederist* ehk palvetamiskoolist.⁹⁴ Tolleaegse kooli juhataja (kooliseksiooni protokollides nimetati teda "заведующий" ehk juhatajaks, mitte aga direktoriks), kellegi hr. Tsinobari töö oli ka päris madalaks hinnatud. Raskusi tekkis ka uue kooli paiknemisega. 1918.30.12. dateeritud dokument, pakkus selle jaoks kellegi "arhitekti J. J. Tammi lese kinnisvara" (Narva mnt. 43 tolelaegse numeratsiooni järgi).⁹⁵ Raske on oletada, kas on tegu omal ajal tuntud arhitekti N. Thammi, kes muuseas oli ka Tallinna sünagoogi autor, lesega või kellegi teisega ja millised suhted olid majaomaniku ja juudi koguduse vahel. Lõppude lõpuks avati aga 1919. aasta alguses juudi algkool sünagoogi kõrval seisvas majas (Maakri 5).⁹⁶

Kuid selline ajutine paiknemiskoht ei vastanud produktiivse õppekäigu nõuetele ja juba järgmisel õppeaastal kerkis uue koolimaja küsimus uuesti üles. 18.09.1920. aastal koostati üürileping Juudi Koguduse kooliseksiooni ja kellegi E. I. Gildebranti vahel, mille alusel andis ta majas Raua 16 asunud 10-toalise korteri juudi õppeasutuse asutamiseks.⁹⁷ Aasta üürimaksuks määrati 60 000 marka; samal ajal jättis korteriomani endale "kaks tuba" milles ta elas, "klassiruum söögitoa taga, tuba köögi taga" ning õigust "läbi saali igal ajal vabalt pääseda"⁹⁸. Sellises sobimatus hoones (teiste sõnadega – erakorteris) tegutses juudi kool ka õppeaastal 1922–23.

Tulevase juudi gümnaasiumi, Juudi Algkooli eksisteerimine ja tegutsemine kuulub senini Tallinna juutkonna valgete laikude hulka. Nagu juba mainitud, jäi see teema Juudi Gümnaasiumile pühendatud raamatu autori E. Gurin-Loovi poolt puudutamata. Püüame siin seda õppeasutuse ning selle tegutsemist üldjoontes analüüsida.

Kõigepealt kooli ametlikust nimetusest. 1919.–1920. aastate dokumentatsioonis oli fikseeritud selle täisnimetus – "Tallinna juudi rahvakool "Ivrio"⁹⁹ (viimane sõna vihjab kooli mitte ainult "juudi" vaid nimelt "hebreastliku" orientatsioonile). Nimetusele vaatamata õpetati

⁹³ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 2.

⁹⁴ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 90.

⁹⁵ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 2.

⁹⁶ Samas.

⁹⁷ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

⁹⁸ Samas

koolis vene keeles, sest õpilaste suuremale osale oli vene keel teiseks kodukeeleks. Vene keele teise eelistamise põhjusena nimetasid koolisektsiooni liikmed *"juudikeelsete õpikute puudus ning raskused nende saatmisega Tallinnasse välismaalt."*¹⁰⁰ Võime aga oletada, et lähemas tulevikus loodeti muuta õpetus rahvakeelseks, sest kooli tunniplaanis on juudi keele tundide arv kõige suurem¹⁰¹ (küsitlev on aga, millist keelt – jidiši või heebrea – mõeldi "juudi keele" all kooli juhtkonnas).

Algelt ei olnud kool suur. 1920. aasta 1. septembril oli kooli nimekirja sisse kantud 79 last. Juba järgmise õppeaasta alguseks suurenes nende arv 122ni. Neist I klassis õppis 26 last, umbes sama palju ka III ja IV klassis. Kõige suurem oli II klassi õpilaste arv – 37; vanemas (s.t. V klassis) õppis aga alles 9 õpilast¹⁰². 1924. aastal aprillis, kui kool oli juba gümnaasiumi staatuse saavutanud, õppisid seal 220 õpilast¹⁰³.

Õppimine oli tasuline. Erinevates klassides maksti õppimise eest erinevalt: 1921-22 õppeaastal oli õppemaks I ja II klassis 2000 marka aastas, vanemates klassides aga 3000. Kehvas majanduslikus seisundis olevate õpilaste eest maksis kogudus¹⁰⁴ (Sama süsteem säilis hiljemgi).

1920. aastal koostatud ankeedi andmete põhjal võime rääkida ka kooli pedagoogilisest koosseisust. Nimetatud ankeedist on Linna arhiivis säilinud vaid esimene leht, mille peal on andmed ainult nelja õpetajate kohta. Need olid Feiga Agranovskaja, Genoh Galbraihh, Kitti Levenstein ja Motel Zhitomirski¹⁰⁵. Kahjuks pole ankeedis nimetatud nende poolt õpetatud aineid (sama aasta koguduse koolisektsiooni istungi protokollis on aga mainitud, et preili Levenstein õpetas käsitööd– nähtavasti tüdrukutele¹⁰⁶). Kõik need õpetajad alustasid oma pedagoogilist tegevust veel tsaariajal – ajavahemikul 1911–1916, kuigi ainult kaks neist omasid "kaasaegset" ehk "ilmalikku" pedagoogilist haridust – ülalmainitud K. Levenstein lõpetas pedagoogilise klassi Jurjevi (Tartu) Naisgümnaasiumi juures ning F. Agranovskaja, kellel oli koduõpetaja diplom. Mis puudutab aga meessoost õpetajasse, siis piirdus tema haridus n.n. *"jeshivot'iga"* – juudi usulise kõrgema astme õppeasutusega, mis valmistas rabisid ning hederi (vt. eelpool) õpetajaid.¹⁰⁷

Pole kahtlust, et koolis töötasid ka teised õpetajad. Sajaprotsendilise tõenäosusega võime nende hulgas nimetada ka Šmarja Tamarkini, silmapaistvat kulutuuritegelast kohaliku juutkonna kultuuriloos, kes hilisemal ajal juhis juudi kirjanduslik-draama seltsi "Bjalik" (vt. edaspidi) ning töötas ka ajalooõpetajana Juudi Gümnaasiumis. Nähtavasti 1919. aastal vahetas ta välja eelpoolmainitud Tsinobari kooli direktori kohal ning tegutses kooli juhatajana kuni aastani 1923.

⁹⁹ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

¹⁰⁰ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 90.

¹⁰¹ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

¹⁰² Samas.

¹⁰³ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 137.

¹⁰⁴ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

¹⁰⁵ Samas.

¹⁰⁶ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

¹⁰⁷ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

Tõenäolisena näib ka E. Gildebrandi, kooli asumispaiga (Raua 16) üürija kaastöötamine koolis, kuna ta tegeles pedagoogilise tööga ning 1918. aastal püüdis asutada Vene eragümnaasiumi. Hiljem õpetas tema abikaasaga Juudi Gümnaasiumis vene keelt.¹⁰⁸ Koolis õpetatud ainete arv oli tsaariaegse elementaarkooliga võrreldes suur ja mitmekülgne. Õppeainete nimetuse ning mahu erinevate klasside õppeprogrammis võime leida 01.09.1921.aastal koostatud kooli tunniplaanis, mis mul õnnestus leida Tallinna Linna arhiivi fondides¹⁰⁹ ja mille koopia järgi on esitatud järgnev tabel:

TALLINNA JUUDI ALGKOOLI TUNNIPLAAN					
1921/22 ÕPPEASTAL					
	I KLASS	II KLASS	III KLASS	IV KLASS	V KLASS
Juudi keel	6	6	6	5	4
Vene keel	3	3	3	3	3
Eesti keel	–	–	–	4	3
Saksa keel	–	–	–	–	2
Aritmeetika	5	5	5	5	5
Kodulugu	3	3	3	–	–
Loodusõpetus	–	–	–	3	4
Joonistamine	1	1	1	1	1
Käsitöö	2	2	2	2	2
Juudi ajalugu	–	–	1	1	1
Ajalugu	–	–	–	2	2
Maateadus	–	–	–	2	2
Võimlemine	1	1	1	1	1
Laulmine	1	1	1	1	1

Siia on ilmunud uued õppeained, millised nähtavasti ei olnud elementaarkooli õppekavas. Nimetagem neist kõigepealt eesti keelt (märgime aga, et võrreldes teiste keeltega hakati seda õpetama hiljem – alles neljandas klassis). Uute õppeainete hulka kuuluvad ka käsitöö ja võimlemine. See fakt väärrib erilist tähelepanu, sest nende ainete õpetamine on kohaliku juutkonna sekulariseerimise üks näide – traditsioonilises hederis ei saa käsitöö ega kehalise kasvatuse õpetamist ettegi kujutada. Sama lugu on ka joonistamisega – judaismi traditsioon ei poolda mingisuguste piltide ja kujude valmistamist. Uueks nähtuseks peame lugema ka maateaduse, loodusõpetuse ning kodu- ja ajaloo õpetamist – juudi laste silmaringi ei piiratud enam ainult pühade tekstide ja Piibli lugude maailmaga.

Isegi see, suhteliselt mitmekülgse ning ajakohase õppekavaga kool, kohalikku juutkonda varsti enam ei rahuldanud. Eelpoolmainitud kooliõpetajate ankeedi tagumise külje peal on säilinud kellegi poolt pliiatsiga kirjutatud arvamus: "...normaalse juudi kooli loomiseks tuleb

¹⁰⁸ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 137.

¹⁰⁹ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

põhiainete õpetamist laiendada ning õppeaega pikendada minimaalselt kuue aastani...¹¹⁰
Niisiis oli kooli edasiarendamine vältimatu.

Juudi gümnaasiumi asutamise küsimust arutati esmakordselt juba 1919. aasta mais Tallinnas toimunud Eesti Juudi Koguduste Kongressil (vt. edaspidi).¹¹¹ Tol ajal aga ei olnud Tallinna juutkonnal nii palju raha, ega ka oma ala tundvaid juudisoost pedagooge. Gümnaasiumi loomise küsimustega tegelemine lükkus neli aastat edasi.

Juudi gümnaasiumi organiseerimisega hakkas tegelema Tallinna Juudi Koguduse Nõukogu esimees H. Aisenstadi eestvedamisel. Luba gümnaasiumi registreerimiseks saadi 20.09.1923. Juba enne vastuse saamist, 1923. aasta augustis, palus Tallinna Juudi Algkooli juhataja haridusministeeriumile adresseeritud kirjas kinnitada gümnaasiumi esimese klassi (seitsmes õppeaasta) tunniplaan. Sügisel avati Juudi Algkooli ruumides gümnaasiumi esimene (VII) klass ja juba järgmise, 1924. aasta jaanuaris, lastevanemate palvel, ka teine (VIII) klass.¹¹²

Tallinna Juudi Gümnaasiumi aastapäevaks peeti ja peetakse ka tänapäeval 2. veebruari 1924 – haridusministri poolt gümnaasiumi põhikirja kinnitamise päeva. Põhikirjas oli ära toodud uue õppeasutuse eesmärgid, mis olid Juudi Algkooli omadega üldiselt sarnased – “...anda keskhariidust juudi rahvusest lastele, ette valmistada neid kõrgematesse õppeasutustesse astumiseks ja ühtlasi anda neile teadmisi juudi keelest ja oma rahva ajalooost.”. Dateerimata (1923 ? – J.K.) põhikirja masinal trükitud variant sisaldab aga tulevase õppeasutuse ja mitmekülgsete õppeainete loetelu: “...Gümnaasiumis õpetatakse järgmisi õppeaineid: juudi keel, juudi rahva ajalugu, algebra, geomeetria, trigonomeetria, füüsika, keemia, kosmograafia (?), maateadus, üldajalugu, kodulugu, loodusteadus, < käsitsi juurde lisatud: ladina – J.K. > eesti, vene, saksa, prantsuse, inglise keel; käsitöö, joonistamine, võimlemine..., laulmine, psühholoogia, pedagoogika (!) ja hügieen.”¹¹³. Pole kahtlust, et nii suurteil ootustel oli tolaegses Tallinnas vähe šansse reaalsuseks saada. Kuid pedagoogika ajaloo jaoks on selline tunniplaan huvipakkuv, sest selles on põimunud nii klassikalise gümnaasiumi (ladina keel), kui ka “moodsad” (psühholoogia) õppeained. Põhikirja mõlemas variandis oli ka mainitud, et gümnaasiumi ülalpidajaks on Tallinna Juudi Kogudus – see peegeldus ka kooli nimetuses – “Tallinna Juudi Eraühisgümnaasium”. Selle majandamise allikateks pidid saama õppemaks (1930. aastal oli see 140–160 krooni)¹¹⁴, koguduse poolt eraldatud summad, eraisikute annetused, erikorjandused jne. Raskes majanduslikus olukorras olevad lapsed vabastati õppemaksust kas täielikult või osaliselt – vastavalt gümnaasiumi hoolekogu otsusele.

Nagu juba mainitud, paiknes gümnaasium algelt sünagoogi juurdeehituses Maakri tänaval ning hiljem ka E. Gildebranti korteris, kuid juba enne gümnaasiumi avamist hakati tulevase õppeasutuse jaoks ehitama spetsiaalse maja. Selleks oli ostetud maatükk praegusel Karu

¹¹⁰ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 91.

¹¹¹ K. Jokton “; lhk 42.

¹¹² E. Gurin-Loov; lk. 18.

¹¹³ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 135.

¹¹⁴ E. Gurin-Loov; lk. 40.

tänaval (Karu 16; aastast 1932 tegutses samades ruumides üürilepingu alusel Vene Linnagümnaasium)¹¹⁵ – linna keskuse lähedal, kuigi mitte kõige prestiižikamas rajoonis. Gümnaasiumi nurgakivi asetati pidulikult 11.07.1922. aastal.¹¹⁶ Kooli projekt oli tehtud tol ajal populaarse baltisaksa arhitekti Erich Jacoby poolt, kes juhatas ka ehitustöid. Neljakorruselises kivist koolihoones oli ette nähtud 11 klassiruumi, spetsiaalselt kujundatud käsitöö- ja füüsikakabinet, õpetajate tuba, direktori kabinet ja korter, avar aula ja võimla. Majas oli elekter ja keskkütte.¹¹⁷

Ajakohase koolimaja ehitamine läks maksma 12 miljonit marka (ehk 120 000 krooni), gümnaasiumi rajamine tervikuna aga 30 miljonit marka (300 000 krooni). Juba ehitamise käigus jäid gümnaasiumi asutajad võlgadesse ja raskustesse. Olukorra parandamiseks otsustati korraldada rahaline loterii, kuid loteriipiletite eest saadud raha polnud piisav. 1923. aasta sügisel koostas Juudi Koguduse Nõukogu Presiidium ringkirja, mis oli läkitatud koguduse liikmetele. Ringkirjas ärgitatakse koguduse liikmeid toetama koolimaja ehitust. Kriitilises olukorras kavandati isegi pöörduda välismaa juutide poole ja organiseerida ülemaailmne rahakogumine – rikaste välismaalaste toetusel tegutsevad vaimulikud õppeasutused (nn. *“ješivot”*) on juudi traditsioonile omased. Siiski arvati, et sellel on vähe lootust, nagu märgis Nõukogu Presiidiumi liige keegi hr. Baron – *“ega Tallinn mitte Palestiinas pole ega ka Tallinna Juudi Gümnaasium pole ikkagi Jeruusalemma Akadeemia”*¹¹⁸ – teiste sõnadega, pidid Tallinna juudid lootma ainult iseendile. Koguduse poolt annetusi koguma saadetud S. Kalmanovitschile ei õnnestunud saada vajalikku summat – umbes 5 000 briti naela ei Berliinis ega Pariisis.¹¹⁹

Kriisist saadi üle haridusministeeriumi ja kohalike juutide abil ja 3. veebruari 1924. aastal toimus Tallinna Juudi Gümnaasiumi hoone sisseõnnistamine. Sündmus oli laialt peegeldatud nii kohalikes, kui ka välismaistes ajalehtedes – nii eesti-, vene- kui ka saksakeelsetes väljaannetes. Sisseõnnistamise tseremooniast oli osa võtnud umbes 130 inimest – linna teiste koolide juhid ja teiste vähemusrahvuste esindajad, samuti aukülalised: Tallinna linnapea A. Uuesson, haridusminister A. A. Weiderman. Riigivanem K. Päts¹²⁰ rõhutas oma tervituskõnes et kohalik juutkond suutis väga lühikese ajaga, poolteise aastaga, valmis ehitada koolihoone, mis näitab juutide valmisolekut minna kaasa kultuurilise ülesehitustööga Eestis. Muuseas ütles ta järgmist: *“Teie <juudid – J.K.> olete vana kultuurirahvas. Teie rahva kannatus on sama vana kui rahvas ise. Kurbusega tunneme Teile kaasa, sest sama raske ja kurb on ka meie rahva minevik olnud. Iseseisev Eesti on tahtnud oma riiklusele peale uue, parema, õiglasema korra aluseks panna. Rahvastest lugupidamine, rahvaste õiguste*

¹¹⁵ Samas; lk. 43.

¹¹⁶ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 4.

¹¹⁷ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 26.

¹¹⁸ Samas.

¹¹⁹ Samas.

¹²⁰ “Päevaleht”, 5.02.1924.

austamine, see olgu meie nurgakiviks igavesti. Kasvagu ka siin koolis vabased kodanikke, kes üksteist austaksid ja lugu peaksid. Tervitan Eesti Vabariigi nimell...¹²¹

Sisseõnnistamise pidustused keetsid terve nädala. Nende raames toimusid peod ja tantsuõhtud (nii täiskasvanutele kui ka kooli õpilastele), loterii, kontserdid. Koolihoone sisseõnnistamise puhul vermiti isegi mälestusšetonid, kuid peale mainimise sisseõnnistamise kirjeldustes¹²² pole neist midagi säilunud. Olulise sündmuse puhul tervitasid gümnaasiumi ja tervet Tallinna juutkonda eraisikud ning juudi organisatsioonid tervest maailmast – tervitustelegramme saadeti Riiast, Kaunasest, Danzigist, Berliinist, Pariisist.¹²³ 10. veebruaril tulid õpilased koos oma õpetajatega rivisse võetuna kooli vanast majast uude hoonesse. Järgmisel päeval algas Karu tänava uues koolimajas õppetöö.¹²⁴

Juudi Algkooli asutamiskomisjon oli märgitud, et kooli õppekeeleks on "juudi keel, vajadusel eesti või vene".¹²⁵ Sama mõte oli ka gümnaasiumi loomisel. Kuid kummaski koolis ei õnnestunud juudikeelse õpetuse kavatsust kohe ellu viia. Mõlema kooli õppekeeleks sai alguses vene keel. Seda seletati asjaoluga, et paljudes peredes räägiti paralleelselt juudi keele – jidišiga just vene keelt. Lisame juurde – just nimelt vene keel oli kohalike juutide suhtlemiskeeleks tsaarivõimu ajal – seda näitavad ka Linnaarhiivis säilunud dokumendid: "Judaica" fondi vanem osa (umbes kuni aastani 1925) on enamasti venekeelne!

1920. aastate alguses polnud Eesti keel Eesti juutidele veel omaseks saanud. Võib aga tekkida küsimus – miks ei võetud õppekeeleks just nimelt jidišit – rahva keelt? Vastuse sellele küsimusele leiame üldises kultuuriprotsessis, mis hõlmab tervet Euroopa juutkonda kahe maailmasõja vahel. Need protsessid vajavad erilist uurimist ja sellepärast käesolevas töös neid ei käsitleta. Mainime aga seda, et 1920.–1930. aastatel olid kogu maailma juudid kaheks "leeriks" jagunenud. Pärast I maailmasõda ning 1917. aasta nn. "Balfuri deklaratsiooni", mis kinnitas juudi rahva õigust oma rahvusliku riigi loomisele Palestiinas, said juudid lootust oma rahvuskolde tõeliseks rajamiseks tolleaegsetele Suurbritanniale kuulunud aladele. Iisraeli pooldajad nõudsid ka Piibliaegse juudiriigi keele – heebrea ehk ivriidi, mida diasporaas kõnekeelena ei kasutatud, taas kasutuselevõtmist (heebrea keeles peeti Jumalateenistusi ja kasutati religioossete traktaatide ja kommentaaride kirjutamiseks). Sionismi tekkega muutus suhtumine heebrea keelde, seda moderniseeriti ja hakati kasutama igapäevases elus – kõigepealt Palestiinas, sionistid kuulutasid ivriidi ainsaks "auväärseks" juudi keeleks.

Suurem osa Euroopas (hiljem ka Põhja- ja Lõuna- Ameerikas) elavaid juute aga kasutasid sajandite vältel jidišit – keskaegse saksa keele lõuna dialekti baasil tekkinud keelt, mis sisaldas palju laensõnu nii heebrea, kui slaavi keeltest. Jidišis on kirjutatud hulk ilmalikku kirjandust, on tekkinud omapärane kultuur. Ivriidi pooldajad ehk heebreaistid aga nimetasid jidišit "geto-keeleks" ja argooks, mis ei vääri tähelepanu ega edasiõppimist.

¹²¹ "Vaba Maa", 5.02.1924.

¹²² TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 133.

¹²³ Samas.

¹²⁴ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 133.

¹²⁵ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 2.

Püüdes leida milline neist kahest on juutide rahvuskeel, peeti mitu konverentsi ja keelekongressi. Juudi kultuuriloos nimetatakse sellist keelelist vastuolu "keelesõjaks". Selle "sõja" vastukajad olid tunda ka Baltikumis. Suurlinnades, kus elas palju juute, lahendati probleem vaba valiku põhimõttel – seal tegutsesid nii heebrea, kui ka jidišikeelsed koolid ning kõikidel vanematel oli võimalus saata oma lapsed neile sobivasse õppeasutusse (näiteks Riias tegutses enne Teist maailmasõda kokku 20 juudi kooli kus õpiti nii heebrea, jidiši, kui ka vene ja isegi saksa keeles¹²⁶, väikesearvuline Tallinna juutkond ei saanud endale sellist "toredust" lubada).

Vene keel jäi Juudi Gümnaasiumi õppekeeleks kolmekümnendate aastate keskpaigani – viimne venekeelne lend lõpetas gümnaasiumi 1936. aastal, kuigi juba 1926. aastal avati gümnaasiumis heebreakeelne klass. Esimene heebreakeelne lend lõpetas kooli aastal 1937, kuigi osa lastevanematest ja kooli õpilastest polnud heebreakeelse õpetamisega nõus. 1928. aastal lahkusid gümnaasiumist mitu pedagoogi, kes moodustasid jidišikeelse "Juudi kooliorganisatsiooni". Selle organisatsiooni juurde loodi ka oma algkool, püüti isegi gümnaasiumiga konkureerida. Samal aastal asutasid jidišistid ka oma lasteaia. Nende väikeste jidišikeelsete õppeasutuste kohta on teada veelgi vähem, kui gümnaasiumi eelkäija – Juudi Algkooli – kohta. Fakte nende tegutsemise kohta õnnestus mul leida ainult ajakirjandusest ja nende täpsus ja objektiivsus ei pretendeeri absoluutsele tõele. Teada on, et kool tegutses Vana-Viru tänavas, majas nr. 15. 1928-29 õppeaastal oli koolis kaks klassi, milles õppis 30–40 last. Ülejäämisel õppeaastal avati ka kolmanda klassi. Selle kohta leitud ajalehekuulutuses on lisatud, et *"suur tähelepanu on koolis keskendunud eesti ja saksa keelte õpetamisele. Teisest klassist alates õpetatakse ka vana-heebrea keelt"*.¹²⁷ "Juudi kooliorganisatsiooni" esimehena tegutses 1932. aastal keegi J. Jankelevitsch. Organisatsioon püüdis jäljendada "ametliku" juudi gümnaasiumi tegutsemist – korraldas jidišikeelsete õpetajate kokkutulekuid, organiseeris lastele üritusi ja kontserte, samuti suve- (linna)laagreid. Kui 1920. aastate lõpus hakati Juudi Gümnaasiumi juures korraldama juudi õpetajate kokkutulekuid, teha seda ka jidišistide kooli juures (isegi kuupäevad olid peaaegu samad. 22.10.1929 toimus Juudi Gümnaasiumis üle-eestiline juudi koolide konverents-kokkutulek, "Juudi kooliorganisatsioon" korraldas oma ürituse paar päeva varem...¹²⁸ Kahe kooli ülalpidamine osutus Tallinna juutkonnale võimatuks. 1930. aastate alguses toimunud läbirääkimised kultuurinõukogus aitasid konsensuse saavutada – jidišikeelne kool ühines gümnaasiumiga. Tekkisid paralleelklassid – heebreakeelsed A-klassid ja jidišikeelsed B-klassid. Selle "paralleelsuse" vastu oli haridusministeerium sest paralleelklassid nõudsid lisakulutusi. Kuid jidišikeelseid klasse ei saadud kohe likvideerida, kuna õpilased pidid kooli lõpetama selles õppekeeles, millises nad olid alustanud. Heebrea- ja jidišikeelsed klassid tegutsesid gümnaasiumis kuni kooli sulgemiseni – 1941. aasta juunis lõpetasid kooli kaks

¹²⁶ Ш. Цейтлин; lk. 426.

¹²⁷ "Вести дня". 25.08.1930

¹²⁸ "Вести дня". 24.10.1929.

lendu.¹²⁹ Suhted ivriidi (nn. *hebreastide*) ja jidiši pooldajate vahel olid pingelised. Keeleküsimustest sündisid sageli sellised lahkkelid, mida arutati isegi kohalikus eesti- ja venekeelses ajakirjanduses (ühest vahejuhtumist gümnaasiumi direktori ja tuntud heebreakeelse luuletaja C.N. Bjaliku vahel kirjutasid isegi USA-s ilmunud juudi ajalehed!).¹³⁰ Olgu mainitud, et isegi pärast koolide ühinemist jätkas jidišikeelne "Juudi kooliorganisatsioon" vähemal määral oma tegevust kuni aastani 1932.

Tekib küsimus, kuidas sai õppekeeleks ivriit, kui juudisoost tallinlased ei kasutanud seda kodukeelena? Vajalikke heebreakeelseid oskusi hakati juudi lastele andma juba 1918. aastal asutatud Tallinna juudi lasteaias. Lastaia asutajaks ja ülalpidajaks oli juudi (täpsemalt öeldes just nimelt "hebreastlik") kultuuri- ja kasvatusselts "Tarbut". Aastatel 1918–1933 oli selle läbinud kokku 90 last. ("Tarbuti" tegevusest tuleb juttu edaspidi, seoses seltside ja ühingute tegevusega).

Nagu juba öeldud, gümnaasiumi esimeseks direktoriks sai Shmarja Tamarkin, 1918. aastal asutatud algkooli juhataja. Varsti (25.01.1924.) vahetas ta välja Rafael Vydrin, kes täitis direktori funktsioone kuni 01.08.1925.¹³¹ Samast päevast alates kuni õppeasutuse tegutsemise lõpuni oli gümnaasiumi direktoriks Samuel Gurin, kes kutsuti sellesse ametisse Vilnos asunud Juudi Õpetajate Seminari vahendusel Rumeeniast.¹³²

Mainigem, et S. Gurini elu ja töö kohta on suhteliselt palju teada, eelkõige tänu tütrele. Tema eelkäijate kohta on aga teavet vähem. Kui S. Tamarkinit teame me peamiselt "Bjaliku" seltsi eestseisjana (vt. edaspidi), siis R. Vydrinist ja tema tegutsemisest kooli direktori ametikohal polnud senini midagi konkreetset teada. Siiski õnnestus mul leida üks dokument, nimelt Juudi Gümnaasiumi direktori aastaaruanne, mis koostamisaja järgi (30.04.1924) kuulub nimelt R. Vydrinile. Nimetatud aruanne annab mitmekülgse ülevaade vastloodud gümnaasiumi esimese tegutsemisaasta kohta.

Aruande esimene osa jutustab gümnaasiumi tekkimisloost ning selle seaduslikust vormistamisest. Teises osas räägib aga R. Vydrin nendest muutustest, mis oli pedagoogilises kollektiivis läbi viidud uue direktori poolt.

Kõigepealt külastas ta kevadsemestri ajal kõiki koolis toimunud tunde. Küllastamise käigus leidis ta, et mitmed õpetajad ei sobi oma kohale. Osale neist pakkus direktor kas õppeaine või klassi vahetust (näiteks hakkas endine füüsika ja mehhaanika õpetaja keegi hr. Karabanov õpetama poistele käsitööd, endine algklasside vene keele õpetaja hr. Birk hakkas õpetama joonistamist samades klassides). Osadel õpetajatel aga tuli koolist lahkuda ning nendele kohtadele kutsuti uusi pedagooge (saksa ja eesti keele õpetajad).¹³³ Pärast kõiki ümberpaigutusi, oli gümnaasiumi õpetajate kollektiiv järgmine:

¹²⁹ E. Gurin-Loov; lk. 51.

¹³⁰ TLA. Fond 1387, Nimistu 2. Skandaalile "Bjalik-Gurin" ja selle peegeldusele juudi ajakirjanduses üle maailma on pühendatud terve erisäilik!

¹³¹ E. Gurin-Loov; lk. 20.

¹³² E. Gurin-Loov; lk. 77. Samas ka E. Gurin-Loov, G. Gramberg, lk. 4.

¹³³ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 137.

Tallinna Juudi Gümnaasiumi õpetajad R.Vydrini järgi

(1924. aasta aprillis)

Jidish	M. Zhitomirski
Heebrea keel	hr. Rapoport
Vene keel (algklassides)	E. Gildebrant
Vene keel (vanemates klassides)	S. Gildebrant
Eesti keel (algklassides)	hr. Vestman
Eesti keel (vanemates klassides)	hr. Laufer
Saksa keel	hr. Janentz
Joonistamine (algklassides)	hr. Birk
Joonistamine (vanemates klassides)	hr. Rot
Kodulugu	F. Agranovskaja
Ajalugu	A. Peshkov
Juudi ajalugu	R. Vydrin
Loodusõpetus	pr. Polotebneva
Käsitöö (poisid)	hr. Karabanov
Käsitöö (tüdrukud)	pr. Podolskaja
Võimlemine	V. Utehhin

Tabeli järgi võime märgata, et gümnaasiumis õpetasid ka need, kes omal ajal töötasid juudi algkoolis – õpetajad Zhitomirski, Agranovskaja, abikaasad Gildebrandtid. Osa õpetajatest oli eesti, osa vene rahvusest (1930. aastate tabelis oli mainitud ajaloo õpetajana A. Peshkov Vene Linnagümnaasiumi direktor; võimlemise õpetaja V. Utehhini kohta vt. edaspidi, spordiseltsidele pühendatud osas).

Märkame, et tabelis polnud kirjas kõiki õppeaineid ja õpetajaid. Näiteks on teada, et tol ajal õpetati gümnaasiumis ka füüsikat ja maateadust. Laulmise tunde viis läbi aga sünagoogi ülemkantor J. Gurevitch.

Olgu mainitud, et R. Vydrin ise oli kooliuuenduste pooldaja. Oma aruandes väidab ta, et koolis senini toimunud õppetöö oli sageli keskendunud rutiinsele tuupimisele ning õpikute tekstide ümberjutustamisele. Sellist meetodi nimetas R. Vydrin passiivseks ning rõhutas vajadust see asendada aktiivsega. Selle kohta kirjutas ta järgmist: *“...õpetamise põhiosa peab toimuma mitte kodus (õpiku lugemisel) vaid klassis...Sellise meetodi pooldajaid leidsin ma õpetajate seas päris palju ning mitut õppeainet – vene kirjandus, maateadus, loodusõpetust, juudi ajalugu – võib õpetada ilma õpikuta ja koduste ülesanneteta...”*¹³⁴

Suur tähelepanu pööras R. Vydrin ka ekskursioonidele, milles nägi ta aktiivse õpetamisviisi tähtsat osa. Tema aruande järgi külastasid vanemate klasside õpilased 1924. aasta kevadsemestri ajal näitust “Inimene” ning teisi loodusõpetuse kursuses ettenähtud näitusi. Eesti ajaloo õpetamisel organiseeriti ka jalutuskäike läbi Tallinna vanalinna, joonistamise õpetajad korraldasid kunstinäituste külastamist.¹³⁵ Märgime, et kooliõpilaste ekskursioonide traditsioon ei kadunud hiljemgi. Vastupidi, 1920.–30. aastatel korraldati gümnaasiumi õpilaste jaoks ekskursioone isegi väljapoole Eestit, näiteks Poolase. Selle ekskursiooni käigus külastasid vanemate klasside õpilased Varssavi, kus tol ajal eksisteeris maailma suuruselt teine juudi kogukond ning Vilno, mida nimetati Leedu või isegi Euroopa Jeruusalemmaks, kuna ta oli Ida-Euroopa juutide kultuuri keskus. Nagu kirjutas ajaleht “Vaba Maa”, tutvusid

¹³⁴ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 137.

ekskursandid "juudi ajalooliste mälestistega ja juudi rahva eluga".¹³⁶ Tollaegne gümnaasiumi direktor S. Gurin kirjutab haridusministeeriumile, et ekskursioon polnud mõeldud lõbusõiduna, "vaid sellel on õpilaste arendamise siht".¹³⁷

Sama aruande viimases osas rääkis S. Vydrin ka rahvuslikust kasvatusest. Suur tähtsus selles on ajaloo õpetamisel (ise ta õpetas juudi ajalugu). Selle kohta kirjutab ta järgmist: "...Minu jaoks on kahtlemata selge, et meie laste rahvuslik eneseteadvust võib kujundada ainult oma rahva suure mineviku mitmekülgse õpetamise järgi. Meenutades minevikku, tunnevad lapsed armastust oma rahva vastu ning usku tema tulevikku. Oma rahva ajaloo tundmine virgutab last vaimses mõttes sama palju nagu tema füüsilist vormi tugevdab võimlemine."¹³⁸ Samas lisab ta juurde, et juudi ajalugu hakatakse koolis õpetama 7. õppeaastast alates ning selle sihiks on "õpetada last mõtlema ajalooliselt, kasutades ajaloolisi analooge, ning ennast väljendama ajaloolisi kirjandeid kirjutades".¹³⁹

Raske on oletada, millisel põhjusel R. Vydrin lahkus direktori kohalt. Kuna pärast 1925. aastat ei esine tema nimi ei ajakirjanduses ega juudi kirjavahetuses, võime oletada, et ta Eestist emigreerus.

01.08.1925. a. sai Tallinna Juudi Gümnaasiumi uueks direktoriks Rumeenias asunud väikesest juudi linnakesest (vt. edaspidi) Novo-Suližast tulnud Samuel Gurin. Temast on päris palju juttu E. Gurina-Loovi raamatus. Olemas on ka S. Gurini enda poolt koostatud autobiograafia (kuni aastani 1921), mis on senini ainult käsikirja ühes eksemplaris ja ootab veel avaldamist. Et mitte dubleerida nende allikate materjale, annan siin ainult lühikese ülevaate selle silmapaistva isiku elu ja tegevuse kohta.

S. Gurin sündis 28.11.1888 Brest-Litovski linnas. Oma õpinguid alustas ta *hederis* ning seejärel jätkas algkoolis. Kodulinnast lahkus ta varakult, Kišinjovi pogrommi ajal (1903) osales ta juudi omakaitstes, seejärel siirdus Odessasse ning seejärel jäi lõpuks pidama Varssavisse, kus astus 1906. aastal gümnaasiumi. Kolme aasta pärast asus ta õppima Varssavi Ülikooli ajaloo-keelte teaduskonna ajaloo osakonda, mille lõpetas 1912. aastal magistrina.¹⁴⁰ Ülikooli lõpetamisele järgnevat perioodi võime nimetada S. Gurini elus rännuaastateks – noorel juudisoost õpetajal oli raske tsaariaegsel Venemaal tööd leida. Esimese maailmasõja algul võeti ta Vene sõjaväkke.¹⁴¹

Aastast 1916. elas S. Gurin Benderõ linnas praeguses Moldovas. Seal sai ta õpetaja koha kohalikus gümnaasiumis, kus töötas kuni aastani 1919. Siis tuli tal linnast lahkuda, kuna rumeenlaste poliitiline poliitsei hakkas teda kahtlustama koostöös sotsialistidega. Siis siirdus ta juba eelpoolmainitud väikesse *štetlisse* Novo-Suližasse, kus õpetas lapsi kohalikus koolis aastani 1925. Sellel aastal pakuti talle uut tööd, nimelt direktori ametit kahe aasta eest Tallinnas avatud Juudi Gümnaasiumisse. Pakkumisele vastas ta jaatavalt ning sama aasta

¹³⁵ Samas.

¹³⁶ "Vaba Maa". 18.01.1928.

¹³⁷ E. Gurin-Loov; lk. 57.

¹³⁸ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 137.

¹³⁹ Samas.

¹⁴⁰ E. Gurin-Loov; lk. 78.

augustis saabus koos oma naise ja tütrega Tallinnasse.¹⁴² Raske on ette kujutada, kuidas tal õnnestus nii kiiresti kohaneda täiesti uutes tingimustes – võõras linnas võõral maal, mille põliselanikud ning ka kohaliku juutkonna mentaliteet erines Poola ja Rumeenia väikelinnade miljööst. Kuid juba aasta pärast uuele kohale saabumist – 08.09.1926 sooritas S. Gurin eesti keele eksami ning 08.08.1928 sai ta Eesti kodakondsuse.¹⁴³ 27. jaanuarist 3. veebruarini 1932 sooritas ta ka Tartu Ülikooli juures keskkooli õpetaja kutseeksami.¹⁴⁴ Juudi Gümnaasiumi direktorina töötas ta Tallinnast evakueerimiseni aastal 1941. Pärast sõda pöördus ta Tallinnasse tagasi ja töötas erinevates keskkoolides ajaloo õpetajana ning oli ühtlasi Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi ajalookabineti rajaja ja esimene juhataja. 66-aastaselt kaitses S. Gurin väitekirja ja asus tööle Tallinna Pedagoogilise Instituuti, mis jäigi tema töömehetee viimaseks verstapostiks – 16.10.1956 ta suri.

Pole kahtlust, et S. Gurin oli üks neist inimestes, tänu kellele oli juudi kultuurielu sõjajärgses Tallinnas oma ilme saanud. Peale ametliku töö tegeles ta aktiivselt kohaliku juutkonna elu ja tegevuse uurimisega. Ta koostas kogumiku "Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis" (1935), esines tihti ettekannete ja loengutega juudi seltsides. 1930. aastate keskel püüdis ta hakata välja andma pedagoogilist ajakirja – esimest selleteemalist väljaannet Eesti juutkonna kultuuriloos (vt. edaspidi juudi ajakirjanduse peatükki).

Peale S. Gurini töötas Juudi Gümnaasiumis ka teisi andekaid ja kogunud pedagooge. Nende, 1930. aastatel tegutsenud haridustegelaste loetelu võime leida E. Gurin-Loovi raamatust. Kokku on selles loetelus 34 nime. Suurem osa neist olid juudid, kuigi on esindatud ka teisi rahvusi. Niisiis õpetas tol ajal gümnaasiumis 20 juudi, 8 eesti, 4 vene ning 2 baltisaksa rahvusest õpetajat (neist üks, M. Sauerbrei töötas isegi kooliinspektorina). Rahvusvahelise pedagoogide kollektiivi vahel valitses täielik üksmeel – mingeid probleeme rahvuslikul pinnal ei eksisteerinud. Muidugi õpetasid teiste rahvuste esindajad üldaineid, otseselt juute puudutavaid õppeaineid õpetasid juudid kas heebrea või jidiši keeles (lisame juurde, et ka 1930. aastatel töötasid gümnaasiumis samad õpetajad, kes omal aastal algatasid uue kooli loomist – need olid E. Gildebrandt – vene keele, M. Zhitomirsky – heebrea keele, V. Utehhin – võimlemise õpetaja ning S. Tamarkin, gümnaasiumi esimene direktor, kes hiljem õpetas jidiši ja ivriidi keelt).¹⁴⁵

Sama nimekirja järgi selgub, et 1930. aastate teisel poolel õpetati õppeasutuses järgmisi õppeaineid: jidiš, ivriit, eesti, vene, saksa, inglise keel, juudi- ja üldajalugu, filosoofia, matemaatika, füüsika, loodusõpetus, keemia, majandusõpetus, joonistamine, käsitöö, riigikaitseõpetus, võimlemine muusika ja laulmine.¹⁴⁶

Nende õppeainete loetelu näitab, et gümnaasium oli elujõuline ja konkurentsivõimeline õppeasutus, mis andis oma õpilastele nii rahvuslikku kui ka üldharidust. Pole kahtlust, et

¹⁴¹ E. Gurin-Loov; lk. 79.

¹⁴² E. Gurin-Loov; lk. 80.

¹⁴³ Samas.

¹⁴⁴ E. Gurin-Loov; lk. 81.

¹⁴⁵ E. Gurin-Loov; lk. 101.

¹⁴⁶ Samas.

tolleaegsete Tallinna koolide vahel oli ka Juudi Gümnaasiumil oma kindel koht ja hea nimi. Kooli loogiline areng katkes 1941. aasta sügisel seoses Tallinna vallutamise ja natside poolt (võrreldes teiste juudi kultuuriasutustega "vedas" gümnaasiumil rohkem – teda ei suletud nõukogude võimu poolt, toimus vaid nime vahetus ning heebrea keele keelustamine õppekeelena). Pärast Teist maailmasõda ei tulnud juudi kooli taasavamine enam kõne allagi – uuesti avas ta oma ukse alles 1990. aastal. Kuid nüüdse õppeasutuse ajalugu jääb antud uurimuse raamidest välja.

Tuleme ajalisel tagasi ning räägime gümnaasiumi ja selle õpilaste igapäevasest elust. Vastavalt juudi tavadele, ei toimunud koolis laupäeviti õppetööd, küll aga õpiti pühapäeval. Õppetööd ei toimunud gümnaasiumis ka olulisematel juudi usupühadel.

Õpilased kandsid koolivormi – tütarlastel olid tumesinised baretid mida ehtis valgest lindist kolmnurk, poiste müts oli aga sinine. Gümnaasiumil oli ka oma lipp, mille värvid olid nagu tänapäevasel Iisraeli riigilipul – sinine ja valge.¹⁴⁷

Paljud õpilased osalesid sionistlike noorsoo-organisatsioonide töös. Nimetagem neist "parempoolsete" organisatsiooni "Beitar" ja sotsialistliku kalduvusega "Hashomer Hazair". Seetõttu pole põhjust imestada, et 1930. aastatel siirdusid mõned gümnaasiumi endised õpilased Palestiinasse. Olgu mainitud, et sionistliku liikumise juhid külastasid 1920.–30. aastatel Tallinna ning pidasid kõnesid ka koolilastele (nimetagem siin "Beitari" loojat V. Z. Žabotinskít, kes käis Tallinnas nähtavasti isegi kaks korda ning 1933. aastal Tallinna külastanud D. Ben Gurioni – tulevast Iisraeli peaministrit). Kooli administratsioon koos lastevanemate komiteega püüdis nähtavasti keelustada õpilaste osavõttu erinevate poliitiliste kalduvustega noorsoo-organisatsioonide tegevusest, kuid asjatult. Tollaegses perioodikas nimetati Juudi Gümnaasiumi "Tallinna kõige politiseeritumaks kooliks" – etteheiteid selle kohta sai S. Gurin korduvalt ka haridusministeeriumist.¹⁴⁸

Samal ajal tegutsesid gümnaasiumis ka teised koolilaste organisatsioonid, millede suunitlus oli poliitikast kaugel. Nimetagem siin kasvõi juudi spordiseltsi "Makkabi" mille koostöö kooliga oli väga tihe. Samuti õpilaste klubi, millest on juttu ka E. Gurin-Loovi raamatus. Seal mainitakse, et 1930. aastate keskel loodi koolis jidišikeelne klubi, kus nii oma kooli lapsed kui ka teised Tallinnas elanud juudid koos aega veetsid.¹⁴⁹ Omalt poolt võin juurde lisada, et see klubi ei olnud esimene – artikli esimese Juudi Gümnaasiumi õpilaste klubi kohta õnnestus mul leida koolis ilmunud ajakirja "Kooli teataja" veergudelt (kokku oli aastate vältel ilmunud õpilaste 7 erinevat ajakirja -ajalehte. Nende kohta täpsemalt perioodikale pühendatud osas).

Kooli klubi asutati 1925. aasta septembris uue direktori (s.t. S. Gurini) soovitusel. Selle liikmeteks võisid olla ainult Juudi Gümnaasiumi õpilased. Klubis oli 5 sektsiooni – füüsika-keemia-, tiseri-, spordi-, ajaloo-kirjanduslik- ja draamasektsioon. Hiljem loodi ka tantsusektsioon. Klubi esimeheks valiti vanema klassi õpilane B. Eidusi.¹⁵⁰ Suurimaks saavutuseks võime lugeda kooli ajakirja loomist, sellest leiame huvitavaid fakte tolleaegse

¹⁴⁷ Lipu pilt õnnestus mul leida koolis ilmunud ajakirja "Bejt-Sefer"/"Unzere Shul" kaanelt.

¹⁴⁸ E. Gurin-Loov; lk. 45.

¹⁴⁹ E. Gurin-Loov; lk. 58.

Juudi Gümnaasiumi elust. Ajakirja juurs peame siiski märkima õigekirja oskuse puudulikkust (pean silmis venekeelseid väljaandeid).

Peale gümnaasiumi ja eelpoolmainitud jidišistliku "Juudi Kooliorganisatsiooni" algkooli, õppisid Tallinna juudi lapsed ka linna teistes – eesti, saksa ja vene koolides. Olemasolevate andmete baasil võime me võrrelda ainult Eesti koolides ja Juudi Gümnaasiumis õppivad laste arvu. Need olid suhteliselt võrdsed – aastatel 1923–1939 õppis gümnaasiumis kokku 4084 õpilast, eesti koolides aga 4414.¹⁵¹

Lapsed, kes ei õppinud juudi koolis, käisid oma rahva traditsioonide ja religiooni kohta teadmisi saamas Eesti ülemrabi Abba Gomeri juures, kes andis oma kodus, Narva maanteel, judaismi ja ajaloo tunde.

Selle peatüki lõpetuseks tahaksin mainida veel ühte õppeasutust, mis oli mõeldud eelkõige täiskasvanuile – Tallinna Juudi Rahvaülikooli. Selle asutamist arutleti kultuurivalitsuses 1932. aasta lõpul. Järgmise aasta jaanuaris algas ka õppetöö. "Postimehe" artiklis kirjutatakse Juudi Rahvaülikooli õppekava kohta järgmist: "...On ette nähtud loengud, näiteks eesti ja juudi ajaloost, eesti, juudi ja heebrea kirjandusest jne, keelte õpetamine (heebrea, juudi ja eesti keel), eriseminar heebrea ja juudi keeles, ning rida praktilisi alasid: kirjavahetus (eesti ja saksa keeles), raamatupidamine, masinakirjutamine, kiirkiri jne. Õpetus algab esmaspäeval, 30. jaanuaril, semestri lõpp sama aasta 3.mail)..."¹⁵²

Rahvaülikooli pidulik avamine toimus 29. jaanuaril Juudi Gümnaasiumi aulas. Aktusel esines loenguga teemal "Jehuda ha-Levi <varakeskaegne hispaania juudi luuletaja – J.K.> tähtsus rahvuslikus kirjanduses" W. Latzki-Bertolda, Riia suurima juudi ajalehe "Frimorgn"i peatoimetaja.¹⁵³

Üldloengud peeti igal pühapäeval kas Juudi Seltsi Ühingu või "Bjaliku" ühingu ruumides; teistel aladel – iga päev Juudi Gümnaasiumi klassides.¹⁵⁴ 1933. aasta esimesel poolel ilmusid venekeelses ajalehes teated rahvaülikooli loengute kohta, kuid uuel õppeaastal neist enam ei kirjutatud. Raske on oletada, millisel põhjusel lõpetas rahvaülikool oma tegevuse nii kiiresti. Suure tõenäolisusega võime arvata, et üheks põhjuseks oli finantside puudumine. Täiskasvanute õpetamisega tegelesid samaaegselt erinevad seltsid ning ühingud, kes oma liikmetele igasuguseid kursusi korraldasid. Kuid nende tegevus on juba järgmine teema.

Tallinna juutkonna kooli- ja hariduselu käsitleva peatüki lõpetuseks tahaksin veelkord rõhutada – meie poolt läbi vaadatud ajavahemikul käis kohalik juutkond läbi kultuuriajaloolise tee religioossetest kogudustest vähemusrahvuseni. Sellest protsessist võttis osa ka Juudi Gümnaasium, mis kasvatas juutide uue põlvkonna – inimesed, kelle rahvuslik eneseteadvus oli kujundatud mitte religiooni, vaid oma rahvusliku kultuuri baasil. Vaatamata sellele et õppeaine nimetusega "juudi kultuurilugu" ei olnud Juudi Gümnaasiumi tolleaegsetes õppekavades, tegutses gümnaasium asutusena, mis säilitas juudi kultuuri ja kandis seda

¹⁵⁰ "Школьный вестник" – № 3 (1926)

¹⁵¹ E. Gurin-Loov; lk. 88-89.

¹⁵² "Päevaleht", 29.01.1933.

¹⁵³ Samas.

¹⁵⁴ Samas.

edasi. Juudi Gümnaasiumi osatähtsus kohaliku juutkonna kultuuriloos on suur ja mahukas ning selle edasine uurimine võib pakkuda uusi leide ja avastusi.

4. 1918.-1940. aastatel Tallinnas tegutsenud juudi kultuuriseltsid ning ühingud.

Selles peatükis tahaksin rääkida Tallinna juutkonna kultuurielu kõige tähelepanuväärsematest avaldusvormidest – juudi kultuuriorganisatsioonidest, seltsides ja ühingutest.

Rohkem kui 2000 aastat diasporaas elanud juudi rahvas moodustas igal maal oma rahvus-, usu-, ja kultuuriidentiteedi säilitusvormi – juudi koguduse. Oma klassikalises variandis kujutas see enesest omataolist “riiki riigis”, mille ühiskondlikku tüüpi võime nimetada teokraatiaks, kus võim oli koondatud usutegelaste kätte. Teistmoodi ei saanudki see olla, sest igapäevast elu reguleerivaks dokumendiks, omataoliseks põhiseaduseks ja “portatiivseks kodumaaks”¹⁵⁵ oli kommentaaridega Püha Kiri ehk Toora ning Talmud.

Nii poliitiliste, kui ka usuliste piirangute annulleerimine juutidel, koos üleeuroopalise valgustusaja filosoofia levikuga, hakkas seda range struktuuriga kogudust hävitama. Lääne-Euroopas sai see protsess hoogu Prantsuse Suure Revolutsiooni (1789) ajal; Ida-Euroopasse ja Vene Keisririiki jõudis alles 19. sajandi keskel. Juutide traditsioonilistest keskustest kaugemal olevas Tallinnas võime “Haskala” ehk juudi valgustusliikumise alguseks pidada veelgi hilisemat aega – 19. sajandi kolmandat veerandit.

Traditsioonilise, religioosse elukultuuri asemele tuli uus kultuuritüüp, mida me võime nimetada “uue ajastu” kultuuritüübiks. Kui senise elu põhiliseks avaldusvormiks oli religioosne tegevus – palvetamine, judaismi kõigi 613 käsu igapäevane punktuaalne täitmine, pühade tekstide uurimine, annetamine ja heategevus, siis nüüdsesse ellu see enam ei sobinud. Mitte ainult Tallinna või Eestimaa, vaid terve maailma juutkonna ette kerkis küsimus: “kas me uuenevas maailmas ikka oleme juudid?” Ühe võimalikest vastustest pakkus sionism, mis kuulutas oma eesmärgiks juudi riigi taastamise. Sionistide arvamuse järgi on ainsaks kohaks maailmas uuesti loodud juudi riik, kus on võimalik oma kultuuri ja rahvusidentiteeti mitte ainult säilitada, vaid ka arendada.

Tolleaegse juutkonna jaoks olid sionistide vaated liiga radikaalsed. Püüdes oma identiteeti säilitada ja arendada võtsid nad üle oma kristlike naabrite kogemusi. Vabatahtlikud seltsid ja ühingud, mis 18.–19. sajandil asendasid Euroopas endisi korporatiivseid rühmitusi – gilde, tsunftse, seisuseid – said uuteks kultuurikolleteks. Samane protsess hakkas varsti levima ka juutide seas. Just nimelt vabad assotsiatsioonid, kuna nendega ühinemine toimus individuaalse vaba valiku alusel mingite (antud juhul – rahvuslike) huvide teostamise nimel, said uue aja juudi kultuuri- ja rahvusidentiteedi põhilisteks avaldumisvormideks.

Meie poolt vaadeldava ajavahemiku vältel tegutses Tallinnas rohkem kui 30 juudi erinevat organisatsiooni. Juudi kultuurielu käsitlemine jääb poolikuks kui me neist mõndagi lähemalt ei

¹⁵⁵ Г. Гейне. “Признания”. Цит. по: «Еврейские афоризмы». Москва, 1991; стр.18.

vaatle. Põhitähelepanu pöörame aga nendele organisatsioonidele, kes seadsid oma eesmärgiks juudi kultuuri säilitamise ja edasiarendamise. Oma vaatlust alustame seltsist, mille tegevuse kohta on tänaseni kõige rohkem materjali säilinud. See on Chaim Nachman Bjaliku nimeline Juudi Kirjanduslik-Dramaatiline Selts.

Chaim Nachman Bjaliku nimeline Juudi Kirjanduslik-Dramaatiline Selts

Oma juttu Tallinnas tegutsenud juudi kultuuriseltsidest alustan ühe silmapaistvama organisatsiooni töö kirjeldamisega, mis antud uurimuses käsitletud aastatel mängis suurimat rolli juudi kultuuri tutvustamisel ning edasiarendamisel. Selleks on Ch. Nahman Bjaliku nimeline Juudi Kirjanduslik-Dramaatiline Selts, mida igapäevases kõnekeeles, tolaeagses ajakirjanduses ja isegi seltsi siseses kirjavahetuses nimetati lihtsalt "Bjaliku-seltsiks" ehk "Bjalikuks".

1918. aastal asutatud juudi kirjanduslik-dramaatiline ring sai oma nimetuse tuntud juudi kirjaniku ja luuletaja Chaim Nachman Bjaliku järgi (1873–1934; Ukraina – Iisrael), keda peetakse üheks silmapaistvamaks modernse heebreakeelse kirjanduse suurkujuks ja ivriidi kui igapäevase ja kirjandusliku keele propageerijaks.¹⁵⁶

Vähem on aga teada, et ringi esimesel (või vähemalt esimesel protokollitud) koosolekul pakuti organisatsioonile ka teisi nimetusi, peamiselt heebreakeelseid või mõne Püha Maa geograafilise paigaga seotud – näiteks "Israel", "Karmiel" (mägi Iisraeli põhjaosas), "Hazoner" (moonutatud heebreakeelne "Laulja"), "He-kaver" ("Sõber"). Pakuti ka ühe teise populaarse juudi kirjaniku nime – Jitzhok Leibush Peretz (1852–1915; Poola), kes Bjalikule vastupidi eelistas jidišit.¹⁵⁷ Osa ringi liikmetest ei tahtnud üldse mingit "spetsiifilist" juudi nimetust, kaldudes neutraalsele nimetusele "Muz" (võrdle saksakeelse sõnaga *Musse*).¹⁵⁸ Hääletamise tulemusel võitis "Bjalik", mis sai 34 häält ("Karmielile anti vastavalt 30 ja "Muzile 27 häält)¹⁵⁹ ja selle nimetuse all tegutses kirjanduslik-dramaatiline ring (hiljem ka selts) rohkem kui 20 aastat. Seltsi teisel koosolekul otsustati saata tervitustelegrammi Palestiinasse, Ch. N. Bjalikule.¹⁶⁰ Tuleb mainida, et 30.aastate keskel, seoses "keelte sõjaga" ja poliitiliste sümpaatiate muutumistega taheti selts ümber nimetada, sest Palestiinas elanud kirjaniku nimi sai seltsi liikmete silmis "liiga sionistlikuks". Sel ajal ümbernimetamist siiski ei toimunud. Nimetus tuli seltsil vahetada pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal – "kodanliku" Ch. N. Bjaliku nimi vahetati Šolom Alejchemi vastu¹⁶¹, mis oli uute võimude poolt heaks kiidetud ja oli "ainsaks lubatud juudi kirjanikuks" NSV Liidus. Peale seda nimetati selts ümber "rahvamajaks", millena endine "Bjalik" tegutses kuni oma sulgemiseni 1940. aasta detsembris.

¹⁵⁶ «Антология ивритской литературы» - Москва, 1999; стр. 563

¹⁵⁷ Samas; стр. 572

¹⁵⁸ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 1.

¹⁵⁹ Samas.

¹⁶⁰ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 1.

¹⁶¹ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 6.

Vaatamata sellele, et seltsi (tol ajal veel ringi) esimene protokollitud kokkutulek toimus 1918. aasta algul, on mõningaid vihjeid, et ta hakkas tegutsema juba eelneval aastal. K. Joktoni andmete järgi oli selts asutatud 1917. aastal.¹⁶² Selts ise pidas oma 20. aastapäeva juubelit 1938. aastal. Samal aastal ilmunud venekeelne ajaleht «Вести Дня» märkis, et «Bjalik» oli välja kasvanud 1917. aastal asutatud sionistlik-sotsialistlikust ringist. Kui artikli andmed on õiged, siis tuleb märkida, et liikmete poliitilised kalduvused olid väga kiiresti kadunud. Ringi 1918. aasta põhikirja projektis ja järgmisel aastal notariaalselt kinnitatud põhikirja variandis ei olnud ühtegi vihjet ei sionismile ega sotsialismile. Tõenäolisem on versioon, et «Bjaliku» eelkäijaks oli veel tsaariajal asutatud «Juudi Heategev Selts», mille juures tegutses aastatel 1906–07 draamaring. Ringi ees seisjaks oli A. Rochlin, kes mängis olulist rolli juudi kultuurelus veel hiljemgi. Draamaringi eesmärgiks oli tutvustada Tallinnas elanud juute juudi kirjanduse ja kunstiteostega, milledes käsitletakse juutide elu. Sinna koondus hulk noori andekaid harrastusnäitlejaid, kes, tegutsedes Tallinna Juudi Koguduse näitetrupina, saavutasid lühikese ajaga häid tulemusi.¹⁶³ Näiteks 1907. a. purimi püha ajal (orienteeruvalt veebruar–märts) lavastati nende poolt Šolom Alejchemi komöödia «Zuseit und Zuspreit».¹⁶⁴ Esinejate hulgas oli ka tolleaegse Juudi Algkooli õpetaja, hilisem «Bjaliku» aktiivne tegelane ja esimees S. Tamarkin (25 aastat hiljem lavastati sama komöödia korduvalt juba «Bjaliku» poolt. Huvitav on fakt, et S. Tamarkin mängis jälle laval, nüüd muidugi juba teises osas

Raske on öelda, kui kaua näitering tol ajal koos püsis. Võime ainult oletada, et eelpoolmainitud komöödia ei jäänud tal ainukeseks lavastuseks. Teada on, et «Bjaliku» uutele ruumidele pühendatud aktusel 08.03.1919. a. pidas kunagine ringi esimees A. Rochlin kõne Tallinna juudi lavakunsti arenguloost.¹⁶⁵ Kahtlane, et terve ettekanne oli pühendatud ainult ühele etendusele!

Räägime siis «Bjaliku» tegevuseesmärkidest, milledest on vastavates dokumentides põhjalikumalt juttu.

«Bjaliku» põhikirja vanem variant pärineb aastast 1918. See on käsitsi kirjutatud venekeelne tekst, mida on mitu korda parandatud. Juba selles mustandis oli formuleeritud seltsi eesmärgid ja tegevusalad.

Seltsi põhisihiks nimetati *«juudi kirjanduse ja kunsti arendamist Tallinnas ja (Harju - ?) maakonnas»*.¹⁶⁶ Selle eesmärgi teostamiseks pidi selts *«välja andma ja levitama raamatuid, asutama raamatukogu, lugemissaali, [teatri]lava ja muuseumi...»*. Peale selle kavatses selts *«kirjanduslikke ja teaduslikke õhtuid korraldada, samuti organiseerida igasuguseid kursuseid muusika- ja näitekunstioskuste õpetamiseks...»*¹⁶⁷

Peab märkima, et kollektiivi tegevuskava oli ulatuslik ja mitmekülgne. Selge on ka selle realiseerimatus – on ju arusaadav, et revolutsioonist laostatud ja Saksa armee poolt

¹⁶² K. Jokton. lk. 14

¹⁶³ A. Liebmann; lk. 72

¹⁶⁴ «Bjaliku» juubeliväljanne. Tln, 1933; lk. 4.

¹⁶⁵ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 1.

¹⁶⁶ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 4.

¹⁶⁷ Samas.

okupeeritud Tallinnas ei olnud materiaalselt baasi selliste asutuste nagu juudi teater või juudi muuseum, asutamiseks. Arusaamine nende suurte plaanide teostamatusest ei tulnud kiiresti – ka järgmise, 1919. aasta põhikirjas on “Bjaliku” (juba seltsi) eesmärgid ja tegevuse sisu püstitatud samaselt.

Toome siin ära “Bjaliku-nimelise Juudi Kirjanduslik-dramaatilise Seltsi” põhikirja eestikeelse variandi, mis oli 1919. aastal notariaalselt kinnitatud. Võime oletada, et 1919. aasta variant pole muutunud ka hiljem, vähemalt ei leidnud ma Linnaarhiivi fondidest “Bjaliku” põhikirja hilisemaid variante. Ka seltsi kirjavahetuses ning perioodikas ei leidunud kordagi vihjet põhikirja muutmise kohta (välja arvatud 30. aastate lahkkelid nimetuse pärast).

Eesmärkide ja nende saavutamise kohta on 1919. aasta põhikirjas öeldud järgmist:

“§1 Tallinna Juudi kirjanduslik-dramaatiline Selts asutatakse juudi kirjanduse ja kunsti arendamiseks, levitamiseks ja teaduslikuseks uurimiseks.

§2 Oma sihtide kättesaamiseks annab selts välja ja levitab juudi kirjandusse ja kunstisse puutuvaid raamatuid ja ajakirju, asutab raamatukogu, lugemistoa ja muusemi; paneb toime teadulisi ja kirjanduslisi koosolekuid, õhtuid, ettelugemisi ja kursusi; arendab laulu, muusikat ja juudikeelset etenduskunsti; paneb toime teatrietendusi, kontserte ja juudi rahva pidusi ja koosolekuid.”¹⁶⁸

Seltsi kuuluvuse kohta on aga öeldud niimoodi:

“§5 Seltsi liikmeteks võivad olla mõlemast soost isikud, kes 18 aastat vana saanud.

§6 Uusi liikmeid võetakse vastu juhatusel poolt kahe... liikme soovitusel.”¹⁶⁹

Siin väärib mainimist asjaolu, et selts oli avatud nii meestele kui ka naistele, mis ei olnud omane endistele juudi heategevusseltsidele ja teistele ühingutele. Vaatamata sellele spetsiaalsele punktile, koosnes “Bjalik” (või vähemalt selle juhatus) oma tegevuse ajal valdavalt meestest.

Põhikirjas on ära toodud ka seltsist lahkumise tingimused:

“§ 10 Seltsi liikmed, kes oma tegevusega ehk kõlbmata elukommetega seltsile kahjulikud, võivad üleüldse koosoleku poolt kinnise hääletamise läbi seltsist väljaheidetud saada.”¹⁷⁰

Põhikirja järgi oli seltsil kõik juriidilise isiku õigused ja oma pitsat. Seltsi sissetulekutena olid kirjas liikme- ja sisseastumismaksud, kingitused, sissetulekud, mis on saadud organiseeritud kõneõhtutest, kontsertidest, teatrietendusest ja teisest ettevõtmistest. Tihti polnud need rahad piisavad ja seltsil tuli abi paluda nii rikastelt juutidelt, kui ka Eesti Vabariigi riiklikelt kultuuri toetavatelt organisatsioonidelt (näiteks oma 15. a. juubeli puhul 1933. aastal sai “Bjalik” rahalist toetust Riiklikult Kultuuri Fondilt).¹⁷¹

Pikka aega ei olnud seltsil oma ruume. Esimesed koosolekud peeti juhuslikes kohtades või seltsi liikmete isiklikes korterites, näiteks esimene kokkutulek toimus Lätlaste Seltskondlikus Ühingus (Narva mnt.13), teine – esimehe korteris aadressil Viru (Глиняная) 16–4.

¹⁶⁸ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 5.

¹⁶⁹ Samas

¹⁷⁰ Samas

¹⁷¹ Samas

Kolmandal koosolekul otsustati seltsi vajadusteks üürida kahetoaline korter. Tolleaegsete majanumbrite järgi asus "Bjaliku" esimene alaline tegevuskoht aadressil Rüütli (Рыцарская) 15–2. Üür, mis algsete kokkulepete järgi oli 100 rubla, suurenes varsti inflatsiooni tõttu ja muutis ruumid Rüütli tänaval seltsile kallimaks. Saksa okupatsiooni ajal tegutses "Bjalik" koos "Juudi Noorsoo ringiga" samades ruumides aadressil Lai tn. 28. Sinna jäi ta kuni järgmise aastani. 17.02.1919 kolis selts jälle ja tema tegutsemise aadressiks sai Lai tn. 5. Kolimise tähistamiseks organiseeriti uutes ruumides pidu (08.03.1919. a.). Laial tänaval tegutses "Bjalik" suhteliselt kaua – kuni aastani 1926. Selle perioodiga on seotud huvitav (ja täiesti tundmatu) fakt meie numismaatika ajaloos – aastal 1922 trükkis "Bjaliku" selts oma rahatähe (nn. *privat-* ehk *not-geld*) sisemiste vajaduste tarbeks, mis kandis seltsi toleaeagset aadressi. "Bjaliku" *not-geldi* kohta pole andmed üheski Eesti rahakäibimist käsitlevas raamatus, selle pildi ma leidsin 1933. aasta jidiškeelsest almanahhist, mis oli pühendatud seltsi 15. aastapäevale. Aastast 1926. tegutses selts Niguliste tänaval, majas nr.13. Selles majas ei olnud normaalset lava ega mõnda suurt ruumi, seepärast kasutas selts etenduste jaoks Juudi Gümnaasiumi aulat. Ruumide kitsikuse tõttu hakati 1930. aastate alguses arutama võimalust kolida mõne teise juudi organisatsiooniga ühte majja. Pakuti välja isegi liitumist Juudi Seltskondliku Ühingu, kuid see variant ei rahuldanud kumbagi poolt.¹⁷² 10.11.1931. a. toimunud koosolekul, kuhu oli kutsutud nii "Bjaliku", kui ka Seltskondliku Ühingu ja isegi Kulturomavalitsuse esindajad, otsustati moodustada komisjon, kelle ülesandeks jäi nii suure maja otsimine, kuhu võiks paigutada kõik juudi organisatsioonid.¹⁷³ Ka selle komisjoni töö ei andnud sobivaid tulemusi.

Tähtsaks sündmuseks seltsi elus sai aasta 1932, mil "Bjalik" kolis uude majja aadressil Narva mnt. 11 (maja hävitati 2002.aasta suvel Narva mantee laienimise käigus). Lõpuks jõudis palju rännanud selts *oma* koju – kõik eelnevad ruumid olid olnud üüritud, maja Narva maanteel aga osteti eravalduseks.

Saavutuseks oli see, et selts sai omale teatrilava ja saali, mille tarbeks oli maja teisel korrusel asunud tubade vahesinad lammutatud.¹⁷⁴ Vaatamata saali suhteliselt väikestele mõõtmetele (6, 50 x 17.30 m)¹⁷⁵, kasutasid seda ka teised juudi ühingud ja seltsid, samuti ka Vene Hariduslik Teater jne. Märkimist väärib fakt, et "Bjaliku" uue maja avatseremooniast võtsid osa ka Eesti Vabariigi silmapaistvamad tegelased ja linnaametnikud (riigivanem J. Teemant, linnapea A. Uesson, haridusministeeriumi esindaja dr. Nuut). Telegraafi teel õnnitlesid kohtu- ja siseminister Underkopp, linna haridusosakonna juhataja hr. Kana ja teised. Pidulikul kontserdil laulis "Estonia" tenor K. Ots.¹⁷⁶

Majast väljatõrjumine algas 1940. aasta suvel. 12.08.1940. saadeti Eesti Tööliste Kindlustusühingu poolt "Bjaliku" juhatusele järgmise sisuga kiri: "*Juhatuse otsusega 12. augustil s.a. ütleme Teile suulise lepingu üles Teile kasutuses olevate ruumide kivimaja teisel*

¹⁷² «Вести дня» 02.09.1931.

¹⁷³ «Вести дня» 11.12.1931.

¹⁷⁴ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 13.

¹⁷⁵ Samas.

¹⁷⁶ Samas.

korrusel Narva mnt 11. Ruumid palume võimalust mööda kiiresti vabastada, kuid hiljemalt 13. sep.1940. aastal. Ruumide ülesütlemise põhjuseks on asjaolu, et Kindlustusühing on sunnitud oma seniseid ruume loovutama NSVL sõjavägede paigutamiseks.¹⁷⁷ Samas kirjas oli juurde lisatud, et soovi korral võiks selts sama majas esimesel korrusel asuvaid ruume kasutada, kuid sellest pakkumisest selts loobus. Varsti oli ta reorganiseeritud Šolom Alejchemi nimeliseks juudi rahvamajaks (vt. edaspidi) ja koos "Lichti" seltsiga endise Juudi Seltskondliku Ühingu ruumidesse üle kolunud. Seal, aadressil, (Väike-Karja 1–3) lõpetas selts 1940. aasta detsembris oma tegevuse.

Vaatleme nüüd selts sisulist tegevust. Järgnev ülevaade ei pretendeeri täpsusele, kuna kasutatud on väga erinevaid allikaid. Andmed seltsi tegevuse vanema perioodi kohta (kuni 1919. aasta lõpuni) pärinevad peamiselt seltsi koosolekute protokollidest, kusjuures suurem osa neist oli koostatud vene keeles. Pärast üleminekut jidiši keelele, jäid need esmadokumendid minule arusaamatuteks ning seltsi tegevust on edaspidi võimalik jälgida ainult ajakirjanduses ilmunud teadete, reklaami ja retsensioonide põhjal. Olulist abi pakkus ka seltsi kirjavahetus, kuigi kirjade kogumikud on säilinud alates 1938. aastast.

Praktilist tegevust alustas uuesti loodud selts teatrietendusega "*Di Mishpohe*" ("*Pere*"), mis oli lavastatud juba 02.02.1918. a. Vene teatri ruumes.¹⁷⁸ Sellele järgnes "*rahvuslik kostümeeritud õhtu*"¹⁷⁹ – tõenäoliselt mõeldi keerulise nimetuse all juudi püha purimi tähistamist, mille üheks osaks ongi karneval. Siinjuures märgin, et purimi pidustused saidki seltsi igaaastaseks tavaks, samuti ka teiste juudi pühade tähistamine (kusagilt 20. aastate lõpust või 30. algusest hakkas selts ka rahvusvahelisi pühasid tähistama – eelkõige uue aasta saabumist).

Tähelepanu alla võeti ka seltsi "kirjanduslik" külg. 31.03.1918. aastal läbiviidud õhtu oli pühendatud kirjaniku loominguale, kelle nimi pakuti seltsi nimetuse üheks variandiks – J. L. Peretzile.¹⁸⁰ Paar kuud hiljem korraldatud Šolom Alejchemi loominguale pühendatud õhtu sai nii suure menu osaliseks, et seda otsustati korrata.¹⁸¹ Peab mainima, et need üritused korraldati siis, kui Tallinn oli juba okupeeritud sakslaste poolt ja üldine kultuurielu oli jäänud soiku. Pärast Eesti Vabariigi võimu taaskehtestamist 1918. aasta lõpus, elavnes ka "Bjaliku" tegevus. Järgmise, 1919. aasta märtsis avas oma ukse seltsi raamatukogu (20.03.1919. a.)¹⁸²; viis päeva hiljem toimus esimene loeng, mis oli pühendatud "*Moosese isiksusele ja tema religioossele loominguale*" (25.03.1919.a.)¹⁸³. Loengu pidas seltsi tulevane esimees ja hilisem Juudi Gümnaasiumi ajalooõpetaja hr. S. Tamarkin.

Samal ajal hakkas selts osa võtma Eesti kultuuri- ja poliitilisest elust. 1919. aasta veebruaris arutleti seltsi koosolekul Eesti Vabariigi esimese Iseseisvuspäeva pidustustes osalemisest.

¹⁷⁷ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 9.

¹⁷⁸ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 1.

¹⁷⁹ Samas.

¹⁸⁰ TLA. Fond 1382, Nim. 2, s. 1.

¹⁸¹ Samas.

¹⁸² Samas

¹⁸³ Samas

Küsimus lahendati positiivselt¹⁸⁴; raske on aga öelda, kas seltsi liikmed osalesid mingisugustel avalikel üritustel või toimus pidulik aktus oma ruumides.

Esimene minu poolt leitud teade "Bjaliku" poolt korraldatud kontserdi kohta pärineb aastast 1933. Esinejaks oli keegi Berta Svertlina Riias¹⁸⁵. Pole kahtlust, et nii instrumentaal-, kui ka vokaalkontserte korraldati ka varem, sest samal 1933. aastal tähistati juba "Bjaliku" koori 5.aastapäeva. Peab mainima, et hr. J. Margolini poolt asutatud seltsi koor jõudis märkimisväärsete saavutusteni nii Eestis, kui ka väljaspool. Koor kuulus Eesti Lauljate Liitu, sellega tegid kaastööd ka Eesti soost lauljad, näiteks I. Aav-Loo "Estonia" koorist ja teised. Koori külalisesinemised Riias ja Helsingis olid kajastatud ka Tallinna (peamiselt) venekeelse ajakirjanduse poolt.¹⁸⁶

Mis puudutab aga "Bjaliku" organiseeritud kontserte, siis kuulusid need nähtavasti seltsi poolt kõige sagedamini korraldatud ning kõige populaarsemate ürituste hulka. Raske on öelda, palju neist oli ainult "Bjaliku" poolt organiseeritud (eriti käib see külalisesinejate kohta), sest seltsi saali kasutasid ka need tuntud juudi muusikud, kes tulid Eestisse kas maailma- või Euroopa turnee raames. Samuti kehtib see tuntud juudi kirjanike ja poliitikategelaste suhtes – tihti andsid nad ühe kontserdi või pidasid loengu mõnes teatris või klubis, teisel päeval aga esinesid ainult juudi kuulajatele "Bjalikus".

Populaarsemate "Bjaliku" ürituste hulka kuulusid sellised, tänapäeval täiesti ununenud kultuuritöö vormid nagu "kirjanduslikud kohtud" ja "elav ajaleht".

Esimene (?) kirjanduslik õhtu korraldati 25.10.1933. a. "Kohtualuseks" oli populaarse juudi kirjaniku Sh. Ashi raamatu peategelane Motka-ganev (jidišikeelne sõna "ganev" tähendab ju tõlkes "varas"). Samanimeline etendus oli lavastatud "Bjaliku" draamaringi poolt 1925. aastal. Kohtualust ning kannatanuid ja tunnistajaid mängisid samad isikud. Kohus koosnes nii "professionaalsetest õigusteadlastest" kui ka seltsi ja kogukonna juhtidest.¹⁸⁷ Selliseid "kohtuid" saatis alati suur menu.

"Elav ajaleht", oli aga tõeliseks avatud tribüüniks, kohalikku juutkonda informeerivaks organiks, mis kompenseeris alaliste perioodiliste väljaannete puudumise. "Elav ajaleht" kujutas endast ettekannete õhtut, kus kommenteeriti poliitilisi sündmusi Eesti või maailma elus, kohaliku juutkonna olulisemaid küsimusi, mõnda kultuuri- või ajaloosündmust juutide elus. "Elava ajalehe" käsitletud teemade hulk oli suur, nimetan siin mõned: "Poliitiline olukord Saksa "kolmandas Riigis", "B. Spinoza filosoofilised vaated", "Tulevane referendum Eesti põhiseaduse kohta", "Mida räägib juudi kirjanik M. Mojher-Sforim iseenda kohta", "Tuntud juudi usutegelase, teadlase ja arsti Rambami (Maimonidese) 800.aasta juubel" jne. "Elava ajalehe" populaarsusele viitab ka see fakt, et juba 1933. aastal toimus selle 50. "number".

Mitmekülgne oli ka "Bjaliku" poolt korraldatud loengute temaatika. Suurem osa neist puudutas kas jidišikeelset klassikalist või tolleaegset populaarset kirjandust. Peeti ka juubeliaktuseid tuntud kirjanike sünni- või surmaaastapäevade puhul. Mõned neist olid väga

¹⁸⁴ Samas

¹⁸⁵ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 13.

¹⁸⁶ Samas.

populaarsed, nagu 12.01.1935. toimunud loeng juudi kirjanduse klassiku M. Mojher-Sforimi 100. sünniaastapäeva puhul, mida korrati sama aasta 9. veebruaril raadios.¹⁸⁸ Juudikeelseid ja juuditeemilisi raadiosaateid oli lindistatud Tallinna Raadiofondis ka varem. Minu poolt leitud andmete järgi oli esimeseks juudi kultuurile pühendatud raadiosaateks 19.05.1931. a. toimunud "Bjaliku" koori ja orkestri esinemine Raadiofondis. Kontserdi kavas olid mõned juudi rahvalaulud, samuti Nombergi (?) oratoorium "Mismeir Leseido". Raadiokontserdil esines ka "Bjaliku" kooriga koostööd teinud "Estonia" laulja K. Ots, kes esitas heebreakeelse laulu. Enne kontserti rääkis koori dirigent J. Margolin juudi laulude omapärasustest jidišis, koori esimees S. Kljutschik aga tõlkis tema ettekande eesti keelde.¹⁸⁹ Hiljem lindistati Tallinna Raadiofondis ka "esimese juudi ooperi, nimelt Palestiina Tel Avivi ooperitrupi liikme"¹⁹⁰, tuntud laulja M. Shitlovskaja esinemine.

"Bjalikust" rääkides ei saa unustada ka seltsi poolt korraldatud välismaalt tulnud esinejate ja teatritruppide külalissetendusi. Peale eelpoolmainitud M. Shitlovskaja külastasid Tallinna tihti ka teised tolle aja populaarsed juudisoost lauljad ja muusikud. Kõige rohkem tulid neid Riia – Riia Juudi Koori laulja Elisabete Pepkins (esinejanimi – Lydia Frank), juudisoost Läti Rahvusoooperi tenor Mejers Sperlings (Marco Passero), "estraadi kõnekunstnik" B. Tumarinson ja teised. Ühe Riiaast tulnud esineja nimi oli eriti eripärane – Nina Tallin (?). Võime oletada, et ta oli Tallinnas sündinud. Koos Poola kodaniku B. Wulfiga esitasid nad Tallinnas juudi rahvalaule (28–29.03.1938.).¹⁹¹ Peale Balti riikide käis Tallinnas esinejaid ka Ida-Euroopast (Poolast, Rumeeniast). Nimetan siin Varssavist tulnud lauljannat M. Malarskat ning näitlejat J. Kolodnyt. Esinejaid käis ka USA –st ja Argentiinast (viimased küll elasid tavaliselt Argentiina passiga kusagil Euroopas).¹⁹²

Tallinnas esines korduvalt külalissetendustega ka Riia Juudi Vähemusrahvateater. Esimene külaliskäik toimus 1932. a. sügisel. 15.–16. novembril anti kaks etendust: "Tee õnnele" (B. Wolfi komöödia) ja A. Tolstoi näidend "Asef". Esinemised toimusid Saksa Teatri laval. Trupis mängis Pariisi Juudi Teatri primadonna R. Berger ja tol ajal populaarne näitleja O. Runitsch. Viimase populaarsuse ja kuulsuse kohta kirjutas keegi B. Linde ajalehes "Kaja" ilmunud artiklis järgmist: "...Runnetschit tunnevad tallinnlased hästi, kuna ta on meid varemalt külasthanud Riia Vene Draamateatri trupi koosseisus, kõnelemata sellest, et ta oli ka võrdlemiselt hästi tuntud kinonäitleja".¹⁹³

Kuigi Riia Juudi Teater oli asutatud veel tsaariajal, oli Tallinnas antud külalissetendused teatrile esimeseks välisreisiks. Esmakordselt mängis teater ka tõlkerepertuaari, mitte algupära.¹⁹⁴ Etendused võeti Tallinnas väga hästi vastu. B. Linde kirjutas "kokku oli tulnud

¹⁸⁷ Samas.

¹⁸⁸ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 13.

¹⁸⁹ «Вести Дня» 19.05.1931.

¹⁹⁰ "Päevaleht" 26.02.1935.

¹⁹¹ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 8.

¹⁹² Samas.

¹⁹³ "Kaja" 17.11.1932.

¹⁹⁴ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 13.

pea saalitais rahvast, rõhuvas enamuses, muidugi, kohalik juudi seltskond ja teatrisõbrad teistegi rahvuste esindajate hulgast. Peaosalistele annetati lilli ja väljakutsetel ei tahtnud olla lõppugi”.¹⁹⁵

“Bjalik” kutsus Riia Juudi Vähemusrahvateatri Tallinnasse esinema ka kaks aastat hiljem, 1935. aasta märtsis. Tol korral näidati tallinlastele kolme etendust “Tema viimne tants”, “Raadio-laulja”, “Tema romaan”. Etendused toimusid jälle Saksa Teatris.¹⁹⁶ Sama aasta mais esines seal ka “Bjalik” J. Berkovitschi draamaga “Isa ja poeg” ameerika juudi näitleja P. Baratoffi kaastegevusel.¹⁹⁷

Tähtsateks sündmusteks kohaliku juutkonna kultuurielus olid ka tuntud autorite külalisloengud ja etendused. Nimetagem neist D. Tcharnyt, J. Opatovskyt (Opatochu), Z. Segalovitschit, M. Ravitchit ja teisi.¹⁹⁸ Lektorid tutvustasid kuulajaskonda mitte ainult juudi-, vaid ka maailmakultuuri saavutustega. 1937. aastal korraldati A. Puškinile pühendatud õhtu (21.02.1937., poeedi 100. surma-aastapäeva puhul), ülejäämisel aastal – M. Lermontovi mälestusõhtu (03.12.1939.).¹⁹⁹ J. Gens rääkis üldiselt Vene maalikunstist ning eraldi I. Repini loomingust (05.11.1939.).²⁰⁰ Väljastpoolt Eestit saabunud kunstnik J. Lichtenstein pidas loengu tänapäeva kunsti iseloomustavate suundade kohta (9.11.1937).²⁰¹

Ei jäänud puutumata ka Eesti kunst ja kultuur. Ettekandeid ja loenguid mis olid pühendatud Eesti kirjanike ja luuletajate loomingule korraldati veel Niguliste tänavas asunud seltsi kitsastes ruumides. 09.03.1931. korraldati seal Lydia Koidula loomingule pühendatud õhtu. Järgmise aasta Iseseisvuspäeva puhul 23.02.1932. peetud “Bjaliku” aktuse kavas oli ettekanded teemal: “Eesti raamatu edusammud”, “Eesti teatri areng”, “Eesti iseseisvus ja kultuurautonoomia”. Lektoreiks olid nii seltsi liikmed A. Rochlin, S. Tamarkin, H. Bant (muuseas tegeles aktiivselt Eesti autorite tõlkimisega jidiši keelde), kui ka spetsiaalselt kutsutud Eesti esinejad (B. Linde).²⁰² Kanti ette ka Fr. Tuglase ja G. Suitsu luuletusi Eesti ja juudi keeles.

Ettekannetele järgnes kontsert, mille kohta kirjutas ajaleht “Rahva Sõna” järgmist: “Väga huvitav ja mitmesugune oli muusikaline osa, kus esinesid eesti heliloojate paladega...”²⁰³ Sama aasta novembris korraldati nii juudi, kui ka Eesti kultuuri huvilistele mõeldud üritus, mille kohta kirjutas “Päevaleht” niimoodi: “Juudi rahvuskultuuri õhtu oli korraldatud eile “Bjaliku” ruumes Tallinna Eesti Hariduseltsi ja Tallinna-Harju kesk- ja kutsekoolide vilistlaskogude liidu poolt. Õhtul kanti ette juudi muusikapalu ja luuletusi eesti ja juudi keeles...Huvi pakkusid adv. B. Levini loeng “Juudi omapärast kultuuriajaloo” ja dr. B. Mirwitzki ettekanne “Mis sundis juute tegutsema äri alal?”²⁰⁴

¹⁹⁵ “Kaja” 17.11.1932.

¹⁹⁶ Samas.

¹⁹⁷ Samas.

¹⁹⁸ Samas.

¹⁹⁹ Samas.

²⁰⁰ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 8.

²⁰¹ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 13.

²⁰² Samas.

²⁰³ “Rahva Sõna”, 23.02.1932.

Märkamisväärsete Eesti kultuurile pühendatud ürituste hulka võime lugeda ka E. Hubeli ettekannet Ed. Vilde kirjandusliku tegevusekohta, professor P. Ariste loengut "Eesti haritlaskond ja juudi keel"²⁰⁵, "Bjaliku" üht viimastest üritustest – 14.04.1940. a. toimunud A. H. Tammsaare mälestusõhtut, kus muuseas kõneles riigikogu liige N. Andresen²⁰⁶ ja teisi. Huvi pakub ka fakt, et 1933.–34.aastal juhis "Bjaliku" draamaringi tuntud Eesti režissöör P. Sepp. Tänu temale osales "Bjaliku" etenduses ka üks Eesti näitlejanna, millest imestusega kirjutas "Vaba maa": "<H. Hejermanni draamas "Armastus ja kohustus"> mängib ka üks eestlanna – preili Hilda Takk, kes valdab vabalt juudi keelt. See on esmakordne juhus, kus eestlane mängib juudi laval..."²⁰⁷

Ka 1939. aastal "Bjaliku" poolt korraldatud kursuste kavas oli ette nähtud hulk eestiteemalisi loenguid – kõigepealt Eesti kirjandus, milleks kavatseti kutsuda Eesti keele õppejõud.²⁰⁸ "Bjaliku" seltsi tegevuse eesti-juudi kultuurisidemete sõlmimise tähtsusest räägib üsna ilmekalt 1934. aastal "Päevalehes" ilmunud artikkel: "*Bjaliku-selts*" on vist ainuke vähemusrahvuste selts, mis püüab tutvustada muulati Eesti vaimse loominguga. Nii on seal varem peetud loenguid kirjanike Tammsaare, Metsanurga, Raudsepa, Anna Haava, Koidula, Underi ja Suitsu üle, ja ülevaateid antud kunst ja teatri üle. Loenguid eesti vaimuelu üle on pidanud enamasti H. Bant..."

Suure hooga peeti seltsi 15. ja 20. aastapäevi. (vastavalt aastatel 1933 ja 1938). 1933. aastal anti välja soliidne almanahh, mille veergudel on asjalikult ja elavalt käsitletud seltsi moodustamist ning ajalugu. Tänapäevase uurija jaoks on aga eriti huvitavad seltsi esimeeste ja juhatuse liikmete nimekirjad koos fotodega (märgime, et "Bjaliku" esimeseks eestseisjaks oli keegi hr. Delski; varsti vahetas ta välja hr. Kljatschko; hiljem tegutses samal ametikohal keegi Aberhaus ja meile juba tuntud A. Rochlin, aastast 1930 oli aga seltsi esimeheks juba palju korda mainitud S. Tamarkin), seltsi ruumide sisefotod, tähtsamate välismaalaste loetelu, kes olid olnud seltsi külalisteks. Juubeliväljaannetest võib leida ka juudi kultuuri käsitlevaid artikleid mitmelt poolt maailmast.

1938. aastal algasid juubelipidustused laupäeval, 29. jaanuaril. Piduliku aktuse kava oli kaheosaline, avakõne pidas esimees S. Tamarkin, kus ta muuseas ütles järgmist: "*Bjaliku*" seltsi juhatuse nimel on mul au tervitada kõiki organisatsioonide esindajaid, seltsi liikmeid ja külalisi, kes austavad oma siinviibimisega meie juubelipäeva. *Erilist rõõmu pakub mulle tervitada eesti külalisi, eesti kultuuri rajajaid ja kandjaid. Meid ühendavad samasugused sihid – külvata rahvateadvusse tõtt, ilu ja õigust, mis leiavad oma väljenduse meie paremate kirjanike teostes. Meie seltsi liikmeid jälgivad suure huviga Eesti kultuurilist arengut ja me oleme rõõmsad, et võime kõrvuti sammuda kultuuri radadel.*

²⁰⁴ "Päevaleht", 03.11.1932.

²⁰⁵ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 13.

²⁰⁶ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 8.

²⁰⁷ "Vaba Maa". 17.02.1934.

²⁰⁸ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 8

*Ühes sooviga juudi kultuuri edasiarenemiseks, hüüame: õitsegu Vaba Eesti ja Eesti rahva kultuur!*²⁰⁹

Pärast avakõnet lauldi Eesti Vabariigi hümn. Siis loeti ette tervitused kohalikelt ja välismaistelt juudiorganisatsioonidelt ning eraisikutelt kogu maailmast – Euroopast, Aasiast, USA-st. Nimetan mõningaid isikuid ja organisatsioone, kes tervitasid “Bjaliku” seltsi 20. aastapäeva juubeli puhul:

- Lätimaa juudi koolide organisatsioon
- Riia juudi ajakiri “Illustreeritud Bletter”
- Keegi A. Fridmanis – Riia juudi Teadusliku-kirjanduse Instituudi töötaja
- Kaunase Juudi Gümnaasium
- Vilniuse Juudi Teaduslik Instituut
- Varssavi juudi ajakiri “Literatorisze Bleter”
- Varssavi juudi ajaleht “Unzer Ekspres”
- Pariisi Juudi Kultuuriliit
- Pariisis elanud maailmakuulus juudi kirjanik ja luuletaja Daniel Tcharny
- “The Zukunft” – juudi perioodiline väljaanne New Yorgist
- “Keren Kayemeth le’Israel” – juudi asustamisfond Palestiinas.²¹⁰

Tervituste loetelu näitab, kui kauged kultuurisidemed olid tekkinud tänu “Bjalikule” Tallinna ja maailma juutkonna vahel.

Aktuse teises osas toimus kontsert, kus esitati nii traditsioonilist juudi muusikat (“Kol-nidrej” seltsi koorijuhi J. Margolini poolt juubeliks palvetekstile kirjutatud kantaat) kui ka Vene (Dargomõžski) ja Eesti (Lemba) heliloojate teoseid.²¹¹

Mainimist väärib fakt, et lõpuks õnnestus “Bjalikul” asutada oma perioodiline väljaanne. Selleks sai ajaleht “*Naje Joor*”(“Uus Aasta”). Nagu pealkirjas mainitud, ilmus ajaleht üks kord aastas, juudi Uue Aasta ehk Rosh ha-Šana päevaks. TLA. Fondis on säilinud selle ajalehe kaks numbrit – aastatest 1938 ja 1939 (juudi kalendri järgi vastavalt aastad 5699 ja 5700).²¹²

Ka seltsi 20. aastapäeva puhul anti välja ühekordne ajaleht nimetusega “*Bjalik-farrajijn*”(“*Bjaliku-selts*”).²¹³ Andmed nende väljaannete kohta puuduvad isegi niisuguses soliidses teatmikus, nagu “Eestis ilmunud saksa-, vene-, ja muukeelne perioodika...” (Tln. 1993. a.)

“Bjaliku” seltsi tegevuse kokkuvõtteks võime pidada 1933. aasta kirja, mis oli koostatud saatmiseks Kultuurikapitalile. Ei ole teada, kas kiri jõudis sihtasutusesse, sest mul õnnestus leida ainult selle ilma allkirjata mustand. Kuid selle sisu resümeerib seltsi tegevust üsna hästi: “*Seltsil on hea draamaatiline ring, laulukoor (kes muuseas kuulub ka Eesti Lauljate Liitu), kirjandus ring, kunstiring, naiste ring jne. Oma kestuse ajal on selts Tallinna kutsunud hulk*

²⁰⁹ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 2.

²¹⁰ Terve loetelu – TLA. Fond 1382, Nimistu 1, säilik 2 – “...и переписка с организациями и частными лицами по поводу 20летия об-ва «Бялик»”

²¹¹ Samas.

²¹² TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 167.

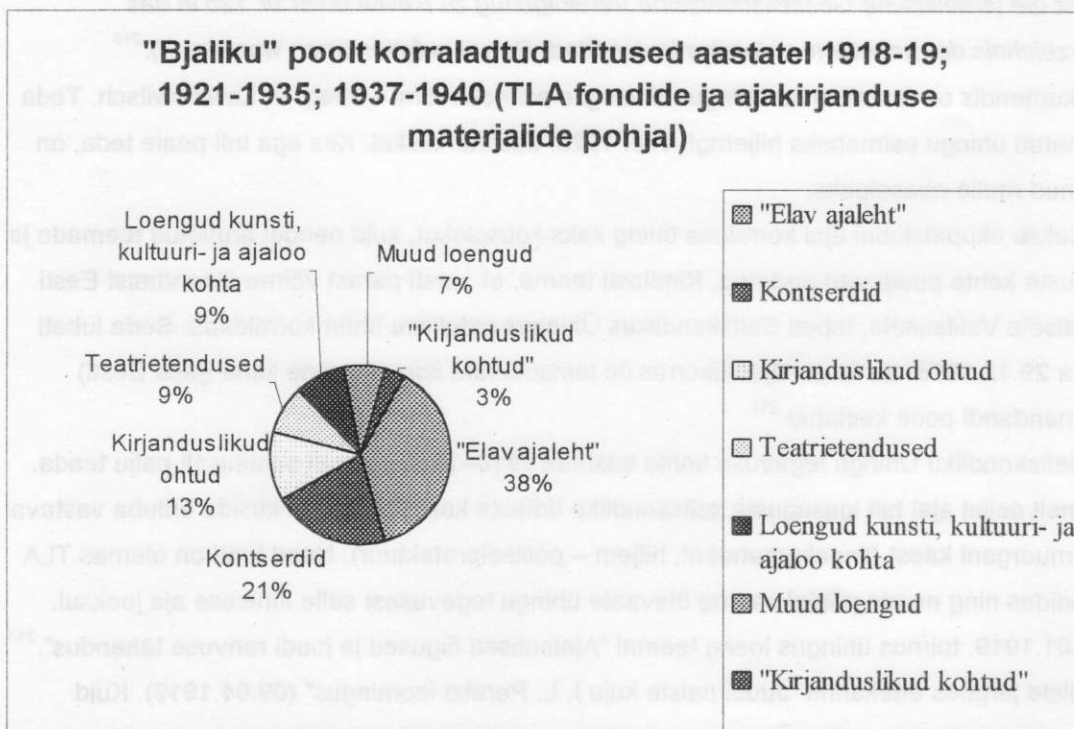
²¹³ Samas.

juudi kirjanikke, heliloojaid ja kontsertandjaid, et tutvustada kohalikke juute nende kultuuri saavutusega.

Selts korraldas hulk loenguid, kirjanduslik-kohtusid, teatrietendusi jne. Sellega on selts püüdnud igati levitada oma algupärast kultuuri kohalikkude juudi elanikkonna seas, kes olid enne assimileeritud võõraste kultuuriga...

Oma tegevuse kestusel on selts omale muretsenud liigi 4 000 köitelise juudikeelse raamatukogu, mis on ainukene Eestis ja mida tarvitavad mitte üksnes seltsi liikmed, vaid ka juudi kooli õpilased, õpetajad ja kõik teised juudi vaimse ala tegelased...

"Bjaliku" selts on igati püüdnud tutvustada juudi seltskonda ka Eesti kultuuriga, korraldades sellekohaseid loenguid kirjanduse, kunsti ja teatrielu küsimuste kohta. Ka välismaa ajakirjandusse saatsime mitmeid kirjutisi Eesti kultuuri, kirjanikkude ja nende loomingu kohta.²¹⁴

Pole kahtlust, et just "Bjalikul" on kõige suurem panus Tallinna juudi ja mitte-juudi elanikkonna tutvustamisel nii juudi, kui ka maailma kultuuri ja kunsti erinevate voolude ja saavutustega. "Bjaliku" seltsi tähtsus siinse juutkonna kultuuriloos on väga suur. Minu poolt koostatud diagramm annab pildi erinevate ürituste osatähtsusest seltsi tegevuse jooksul, kuid vaimset panust juudi kultuuri arengus on võimatu graafiliselt kujutada.

Vaieldamatu on fakt, et tänu "Bjaliku" tegevusele muutus oluliselt mitte ainult Tallinna juutide kultuuri- vaid kogu nende maailmatunnetus. Seltsi tegevus aitas paljudel juudisoost tallinlastel – tuntud lause järgi – saada kultuurseteks inimesteks, kuid jääda juutideks. Minu arvates selles seisneski suurim "Bjaliku" seltsi saavutus mitte ainult kohaliku juutkonna, vaid ka terve Eesti ühiskonna kultuuriradadel.

²¹⁴ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 8.

Teised juudi kultuuriorganisatsioonid – Juudi Seltskondlik Ühing, kultuuriselts “Licht” ja muud.

Peale “Bjaliku” kuulub vanimate Tallinna juudi seltside hulka ka Juudi Seltskondlik Ühing. Selle asutamise aeg on ebaselge, kuid on teada, et 1918. aasta suvel tegutses selts majas, aadressil Väike-Karja 1 (majaomanikud olid tuntud juudisoost ärimehed Sundelewitsch ja Gutkin).²¹⁵ Märgime, et Seltskondlik Ühing oli vist ainuke juudi organisatsioon Tallinnas, kes tegutses asutamisest kuni eksisteerimise lõpuni samal aadressil – nähtavasti sellepärast, et võrreldes teiste seltside ja ühingutega asus ta juutidele kuulunud hoones.

Juudi Seltskondlik Ühing oli Tallinnas asunud seltside nimekirja kandud 14.09.1918, vastav dokument oli välja antud Saksa linnakomandandi poolt (“...Auf Ihre Anmeldung vom 5 Juuli d. J. ist die Israelitische Gessellschaftliche Vereinigung zu Rewal unter nr 125 in das Verzeichnis der angemeldeten Vereine in der Stadt Rewal aufgenommen worden...”).²¹⁶ Dokumendis on mainitud ka ühingu tolaeagse esimehe nimi – keegi V. Lewinowitsch. Teda nimetati ühingu esimeheks hiljemgi, veel 1920. aastate keskel. Kes aga tuli peale teda, on jäänud mulle ebaselgeks.

Saksa okupatsiooni ajal korraldas ühing kaks koosolekut, kuid nendel arutletud teemade ja otsuste kohta puuduvad andmed. Kindlasti teame, et varsti pärast võimu üleandmist Eesti Ajutisele Valitsusele, taheti Seltskondlikus Ühingu pidulikku õhtut korraldada. Seda lubati teha 29.12.1918. a., kuigi sõjaolukorras oli tantsuõhtute korraldamine linna (juba Eesti) komandandi poolt keelatud.²¹⁷

Seltskondliku Ühingu tegevuse kohta aastatel 1918–1920 on meil suhteliselt palju teada. Nimelt sellel ajal tuli igasuguste seltskondlike ürituste korraldamiseks küsida eriluba vastava võimuorgani käest (linnakomandant, hiljem – politseiprefektuur). Need load on olemas TLA fondides ning nende põhjal saame ülevaate ühingu tegevusest selle lühikese aja jooksul. 12.01.1919. toimus ühingu loeng teemal “Ajaloolised õigused ja juudi rahvuse tähendus”.²¹⁸ Sellele järgnes ettekanne “Juudi naiste kuju I. L. Peretzi loomingus” (09.04.1919). Kuid suurem osa Seltskondliku Ühingu poolt 1919. aastal korraldatud üritustest kuulub ikkagi meelelahutuste hulka – need olid kas kontserdid või tantsuõhtud. Säilinud kavade põhjal võib öelda, et kontsertide repertuaar ei pakkunud midagi eriliselt juudipärast. 15.03.1919. a. toimunud peoõhtu kava esimeses osas oli kellegi “I. Rudnevi koomiline ooper “Salakaval Mefisto” – Petrogradi tuntud lokaali “Nahkhiir” repertuaarist”.²¹⁹ Teises osas oli aga “Neegritantsude imitatsioon, duett, modernsemad tantsud jne.”.²²⁰ Samal ajal peeti ka heategevuslikke kontserte. Tavaliselt aga tegelesid Seltskondliku Ühingu liikmed samasuguse

²¹⁵ TLA. Fond 1381, Nim. 1, s. 13.

²¹⁶ Samas.

²¹⁷ Samas.

²¹⁸ Samas.

²¹⁹ TLA. Fond 1383, Nim. 1, s. 9.

²²⁰ Samas.

ajaviitmisega, mis oli tol ajal omane ka teiste rahvuste seltskondlikes ühingutes – mängiti kaarte ja piljardit. 1920. aastal korraldas Seltskondlik Ühingu vähemalt kolm loengut, milledest ühe teema on meile teada – 06.03.1920. a. toimus loeng “Piibli motiivid”.²²¹ Hiljemgi toimusid ühingu ruumes usuteemalised ettekanded – nimetaksin 03.12.1925. a. Juudi Gümnaasiumi direktori poolt peetud loengut “Makkabeilased ja nende aeg”²²² (tegu pole mitte tolleaegse juudi spordiseltsi liikmetega, vaid juudi ajaloos toimunud kreekavastase ülestõusu kangelastega). Ühingu teiste ürituste kohta andmed puuduvad, kuigi võime oletada, et ka kontserte ja tantsuõhtuid oli piisavalt.

1921. a. ürituste seas tahaksin ma märkida 20.12.1921. a. toimunud lasteetendust “Снегурочка”. Suure tõenäolisusega oli see esimene juudi lastele mõeldud teatriüritus Tallinnas või koguni Eestis. Etendusele järgnes ka lastekoori kontsert²²³ (märgime aga jälle, et kava polnud juudipärane).

Muuseas oli Juudi Seltskondlikul Ühingul 1920. aastate alguses tihedad suhted kohalike venelastega. Näiteks osalesid ühingu liikmed heategevuskontserdil, millest saadud raha annetati Eestis viibinud Vene valgekaartlaste toetuseks – sellest üritusest olid osa võtnud ka Vene muusikud ning “Bjaliku” liikmed.²²⁴ Ühingu ruumides pidas oma üritusi ka Vene Kirjandusliku Selts – näiteks toimus seltsi esinaise M. Padva loeng M. Gorki elust ja loomingust.²²⁵

Mis puudutab aga ühingut ennast, siis juba 1919. aasta novembris tegutses selle juures ka raamatukogu, mille raamatufond oli paigutanud vähemalt kahte kappi.²²⁶

Alates 1920. aastate teisest poolest on ühingu tegevust kajastavad allikad ainult perioodikaväljaanded. Kuid “Bjalikuga” võrreldes on seda materjali suhteliselt vähe. Suurem osa ühingu poolt aastatel 1929–35 korraldatud üritustest on loengud ja muud ettekanded. Teemade valik oli mitmekülgne: “Kirjanik D. Frishmani elu ja looming” (14.12.1929, loengu pidas kirjaniku lesk), “Juutide autonoomia Poolas 17.–18.sajandil” (01.05.1930, ettekande pidas Tallinna rabi A. Gommer), “Hiob ja Faust” (13.04.1932, lektor I. M. Nadel Tartust)²²⁷ ja muud. Ühingu ruumes esines ka maailmakuulus Jeruusalemmas elanud juudi luuletaja N. Bistrizky, kes külastas Tallinna maailmareisi raames. 03.04.1932. aastal pidas ta kõne teemal “Euroopa ja Ida”. Nädala pärast aga loengu “Meie ja meie lapsed”, mis oli organiseeritud teise kultuuriasutuse – seltsi “Tarbut” poolt. Peale eelpoolmainitute pidas Bistrizky veel kaks loengud – ühe Juudi Gümnaasiumis ja teise mingis Tallinnas kunstiklubis (viimase loengu teema oli “Palestiina kirjandusest ja teatrist”).²²⁸

Ei oska öelda, kas otseselt tänu Seltskondlikule Ühingule, või ainult tema abile (ühingu ruumide kasutamine), tutvusid tallinlased juudi kunstiga ka väljastpoolt Eestit. Näiteks 1932.

²²¹ Samas.

²²² Samas.

²²³ Samas.

²²⁴ TLA. Fond 1383, Nim. 1, s. 10.

²²⁵ Samas.

²²⁶ TLA. Fond 1383, Nim. 1, s. 13.

²²⁷ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 6.

²²⁸ Samas.

aasta aprillis toimus ühingu ruumes Pariisis elanud juudi kunstniku B. Zukkermani personaalnäitus, seal esines juudi lauljatar D. Tzal Helsingist.²²⁹ 1933. aastal korraldatud juudi kunstnike näitusest kirjutas isegi Riias ilmunud venekeelne ajaleht «Сегодня». Näitusel oli välja pandud J. Gensi poolt koostatud juudi graafikute kogud, esindatud olid maailmakuulsad meistrid – Liberman, Israels, Shagal ja teised – kokku 77 kunstniku 250 tööd. Artikli kohaselt olid *“muuseas näituse mõned tööd Eesti Muuseumi poolt ära ostetud”*²³⁰

Selle väikse ülevaate põhjal võib märgata “Bjaliku” ja Juudi Seltskondliku Ühingu tegevusalade ja korraldatud ürituste suhtelist sarnasust. Pole siis imestada, et 1931. aastal tõusis päevakorrale küsimus mõlema asutuse ühinemise või liitumise kohta.²³¹ Probleemi kajastati ka toleaeegses ajakirjanduses, kuid ühinemist ei toimunud. Tihti kasutasid ühingu ruume ka teised juudi organisatsioonid, isegi need, kelle tegevus polnud kunsti ega kultuuriga otseselt seotud, näiteks poliitilised rühmitused. Kuigi antud töö ei puuduta poliitilisi uurimusi, mainiksin sionistliku liikumise ühe silmapaistvama tegelase Ch. Arlazorovi loengut “XVI sionistide kongressi ülesanded”, mis toimus 09.07.1932.²³²

Seltskondliku Ühingu tegevuseks oli ka erinevate pidustuste korraldamine – siin võime nimetada *purimi*-balle ja iluduskuninganna valimisi.

Juudi Seltskondlikul Ühingu on oma osa ka eesti-juudi kultuurisuhete tekkimisel. 1935. aastal tähistati ühingu Eesti raamatuaastat, mille kohta ilmusid teated ka vene- ning eestikeelses ajakirjanduses. Pidustust külastanud “Päevalehe” reporter kirjutas selle kohta järgmist:

“Pühapäeva õhtune raamatuaasta aktus juudi seltskonnas osutus esimeseks Eesti vähemusrahvuste seas ja leidis juudi intelligentsilt väga elavat osavõttu.

Nende Seltskondliku Ühingu ruumid V-Karja tänaval olid ilustatud päevakohaselt ja jutuaajamisel ilmnes, et juudi seltskond jälgib huviga Eesti kirjandust ja raamatuaasta üritusi....

Advokaat S. Lurje oma avakõnes (valdab suurepäraselt eesti keelt) märkis raamatuaasta tähtsust, mis lähendab eesti ja juudi rahvast mitte üksi riiklikul, vaid ka hingeelulisel tasemel.

Õigusteadlane <nähtavasti viga, pidi olema kunstiteadlane J. K.> J. Gens tutvustas koosolijaid juudi keeles esimeste eesti raamatute avastamislooga ja esimeste eestikeelsete raamatute sünniaegadega, lõpetades ülevaatega silmapaistvamate kirjanike ja luuletajate loeteluga.

Dr. B. Mirvitz omakorda tõi ümariku ülevaate Eesti ajakirjandusest algpäevilt tänaseni....

Kirjanik Ed. Hubel kõneles vooludest Eesti kirjanduses ja nendes esile toodud rahvaelu kajastusi. Kõneleja sai suure kiiduavalduse osaliseks.

Prl. Žitomirskaja esitas rea luuletusi ja teoseid Eesti kirjanikelt kas tõlkes või algupärandis. Tegi seda nii meisterlikult, et võimatu on ütelda, mis keel õieti osutub ta emakeeleks...²³³

²²⁹ Samas.

²³⁰ «Сегодня» 12.05.1933.

²³¹ «Вести дня» 02.09.1931.

²³² Samas.

²³³ “Päevaleht”. 10.11.1935.

Selle artikliga lõpevad kõik tähtsamad andmed Seltskondliku Ühingu tegevusest. Järgmistel aastatel leidub ajakirjanduses vaid üksikuid teateid ühingu juhatuse koosolekute, või mõne välismaise külalisesineja kohta. Oma eksisteerimise lõpetas Seltskondlik Ühing nähtavasti 1940. aasta suve lõpus või sügise alguses. Ühingu viimse koosoleku protokollu kuupäevaks on 1940. aasta 22.mai.²³⁴ Igal juhul ei tegutsenud ta hiljem kui 26.10.1940, mil endise Seltskondliku Ühingu ruumes pidas oma avaaktuse juudi rahvamaja "Šolom Alejchem" (endine "Bjalik", vt. eespool) ja juudi kultuuriselts "Licht".²³⁵ Viimase kohta räägime põhjalikumalt.

* * *

Võrreldes teiste juudi organisatsioonidega, on kultuuriselts «Licht» teeninud endale kõige skandaalsema tiitli. Ja seda mitte ainult oma eksisteerimisajal, vaid ka pärast sulgemist ning juudi kultuurielu üldist soikumist. Kui algelt süüdistati teda sümpaatias kommunismiideedele ning nõukogude võimule, siis hiljem hakati tema süüks pidama koguni juudi kultuurautoomia või isegi terve Eesti Vabariigi (!) hävitamise püüdu (mainime, et viimased paranoilised ideed kuuluvad skandaalsele «ajaloolasele» J. Linale, kes üheksakümnendate aastate alguses süüdistas tervet Eesti juutkonda ja «Lichti» liikmeid personaalselt kõikides võimalikes kuritegudes). Püüame uurida ning selgitada, toleaeagsete süüdistuste tagapõhja.

Ka «Lichti» puhul peame kahjuks märkima, et seltsitegevust käsitlevaid materjale on säilinud palju vähem kui «Bjalikul». Seltsi põhikirja ega muid asutamisprotsessi kajastanud dokumente ei õnnestunud leida. Seltsi kirjavahetus on aga peamiselt jidišikeelne, millest arusaamine tekitab raskusi. Õnneks elab Tallinnas seltsi esimehe Moische Saksi vennapoeg, kelle käest olen saanud mõningaid fakte (peamiselt sugulaste kohta). Küllalt tihti ilmusid seltsi kuulutused ka ajakirjanduses. Lähtudes nendest allikatest püüan luua «Lichti» tegevuse üldpildi.

Linnaarhiivi vanemarhivaari E. Lemendiku teada loodi selts aastal 1926²³⁶. Seltsi ülesandeks oli oma liikmetele vaimuvalguse jagamine – vihje sellele peitub juba seltsi nimetuses (jidišikeelne "Licht" tähendabki "Valgus"). 1955. a. määratles E. Lemendik seltsi eesmärgi kui *"üldine kultuuritöö ja poliitharidustöö juudi rahvusest tallinlaste hulgas"*.²³⁷ Samaselt kirjutati "Lichti" 5. aastapäevale pühendatud artiklis: *"Juudi kultuuriselts "Licht" osutub ainsaks organisatsiooniks Eestis, mille ümber koondunud juudi töölised ja käsitöölised. Viie aasta kestes on "Licht" intensiivselt arendanud oma liikmete keskel kultuurhariduslikku tööd. Ühing on korraldanud regulaarselt tööliste poliitise ökonomia ja juudi keele kursusi. Peale selle peeti referaate, mis osutusid Tallinna juudi tööliskonnale*

²³⁴ TLA. Fond 1383, Nim. 1, s. 8.

²³⁵ TLA. Fond 1388, Nim. 1, s. 9.

²³⁶ TLA. Fond 11, Nim. 1, s. 4.

²³⁷ Samas.

meeldivamaks ajaviiteks, samuti aga organiseeriti loenguid, kus esinesid kohale kutsutud lektorid...²³⁸

Lisaks eelpoolmainitule, peame me kahtlemata rääkima seltsi draamaringi tegevusest. Pole teada, mis aastal oli see loodud, kuid 16.01.1931 debüteeris etendusega "Käitis" Ameerikas elanud juudi kirjaniku H. Leiviku järgi.²³⁹ Tema looming oli "Lichti" liikmete seas populaarne – järgmisel aastal lavastati "Hirsh Lekkret", ning ülejärgmisel – "Kerjuste kuningriik" mõlemad samalt autorilt. 1932. aastal lavastati ka Vene juudi kirjaniku D. Bergelsoni "Veski". Kõik need etendused toimusid Tallinna Töölisteatri, sest oma lava seltsil polnud. Lisame, et "Lichtil" polnud ka oma alalisi ruume. Erinevatel aastatel oli seltsi aadressiks (kronoloogilises järjekorras) Niguliste 13 (samamajajas tegutses tol ajal ka "Bjalik"), Pikk 7, Munga 4, Müürivahe 23 ja Lembitu 27. Aastast 1939 hakkas selts tegutsema "Bjaliku" majas aadressil Narva mnt 11. Ka oma tegevuse lõpetas "Licht" olles "Bjalikuga" ühes majas Väike.-Karja tänaval.²⁴⁰

"Lichti" poolt korraldatud loengute ja muude ürituste kohta saame konkreetsemaid teateid tänu seltsi kirjavahetusele ning politsei poolt antud lubadele mõnede ürituste korraldamiseks. "Lichti" organiseeritud ürituste kuulutusi on ajalehtedest leida vähe. Põhjuseks oli ilmselt see, et "juudi töölistest, ametnikest ja töötavast haritlaskonnast"²⁴¹ koosnev "Lichti" liikmeskond ei saanud endale lubata nii suurejoonelist reklaami, kui oli "Bjalikul". Ka loengute temaatika erines "Bjaliku" omast. Suurem osa neist polnud seotud keele või kultuuriga vaid päevakohaste poliitiliste sündmustega. Nimetan mõned neist: "Juutide produktiivne töö Ida-Euroopas ja NSV Liidus" või "Sionistide transfeer-lepingu psühholoogiline põhjendus" (mõlemad peetud Riias kutsunud juudi ajakirjaniku J. Rosenbaumi poolt)²⁴². Kohaliku lektorid esinesid "neutraalsemate" loengutega, näiteks "Keel ja kultuur", "Esperanto küsimus", "Juudi kultuuri seisukord", "Juudi kultuuri organiseerimisest" või "Juudi Kultuurkongress Pariisis" (viimase lektor oli tuntud Läti juutide ühiskonnategelane M. Anin-Shatz).²⁴³ 1933. aastal osales "Licht" koos Eesti sotsialistidega protestimiitingul, mis oli suunatud Saksa natside võimutuleku ja alanud antisemitismi vastu. Kõne pidas ka Riigikogu vasakpoolne deputaat N. Andresen.²⁴⁴ Minu poolt leitud andmetel oli see ainus kord, kui juudid ja eestlased protesteerisid üheskoos fašismi vastu. Muidugi korraldati ka pidusid ja kontserte – tavaliselt "Bjaliku" ruumides²⁴⁵, kuigi nende ürituste arv oli suhteliselt väike – mul õnnestunud leida nende kohta ainult mõni kuulutus. Kahtlemata väärib mainimist, et "Lichti" juurde loodi spordiring, mis tegutses Eesti Töölisspordi Liiduga tihedas koostöös ning kuulus selle koosseisu (detailsemalt edaspidi).

²³⁸ "Rahva Sõna" 14.01.1932.

²³⁹ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 13.

²⁴⁰ TLA. Fond 11, Nim. 1, s. 4.

²⁴¹ Samas.

²⁴² TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 13.

²⁴³ Samas.

²⁴⁴ «Вести дня» – 14.03.1933.

²⁴⁵ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 13.

Mis puutub aga "Lichti" süüdistamisse kommunistlike ideede levitamises või isegi "luuretegevuses", siis on need hirmud ja ohud liialdatud. Selge on, et peamiselt töolistest ja käsitöolistest koosnenud "Lichti" liikmeskond, samuti nagu teised tolelaegsed töölisorganisatsioonid ja seltsid, olid vasakpoolsete vaadetega ning huvitusid "maailma ainsas töötava rahva riigis" – Nõukogude Liidus toimuvast. Juudi töölised tundsid aga huvi eelkõige Birobidžanis loodud "juudi autonoomse oblasti" vastu. Birobidžanisse emigreerusid juudid nii Ida- ja Lääne-Euroopast, kui ka Põhja- ja Lõuna Ameerikast ning isegi Palestiinast! "Juudi rahvusliku kolde" tekkimist jälgiti ka Baltikumis. Riias toimetati ajakirja "*Naije Erd*" ("Uus Maa") ja isegi anti välja postkaart Birobidžani geograafilise kaardiga. Pole siis midagi erakordset, et ka Tallinnas asunud "Lichti" kirjutas Birobidžanisse kirju, paludes saata siia raamatuid ja muud ajakirjandust "juudi autonoomse oblasti" elu-olu kohta.²⁴⁶ Ka välismaised kultuuritegelased, kes rääkisid Birobidžanist olid "Lichti" poolt teretunud (nimetagem omaaegset tuntud juudi ajakirjanikku G. Blošteini, kes tuli Eestisse Argentiinast ning esines loengutega "Juudi kirjanduse kolm keskust: New York, Moskva (!), Varssav" ja "Juudi elu Argentiinast Birobidžanini").²⁴⁷ 1937. aastal telliti seltsile Birobidžanis ilmunud ajaleht "*Birobidzhaner Shtern*" ("Birobidžani täht")²⁴⁸ – NSV Liidus ainus lubatud juudikeelne perioodiline väljaanne. Huvitav on fakt, et Birobidžanist Eestisse saadetud kinnitus ajalehe tellimuse vormistamise kohta algas ametliku pöördumisega "härra", mitte aga "seltsimees", mida kasutati "Lichti" tavalises kirjavahetuses. (Märgime, et nõukogude propaganda ei leidnud vist Tallinna juutkonna seas liigset vastukaja. Meil pole teateid ühegi Birobidžanisse siirdunud tallinlase kohta.)

Ei saa aga ühekülgvalt väita, et "Lichti" huvitas ainult Birobidžani asustamiskampaania ja "sotsialismi ehitamine juutidele antud maal". Seltsil oli tihe kirjavahetus ka selliste organisatsioonidega, nagu Juudi Kultuuri Uurimise Teaduslik Instituut Kievis (Tallinnasse oli saadetud instituudi 1933–34. a. tegevuseplaani) ja Odessa Juudi Muuseum.²⁴⁹ Sõjaeelses NSV Liidus ei eksisteerinud ametlikul tasemel sellist antisemitism, mis oli omane 1949.–53. aastatele ja traditsioonilistes juudi asustuspiirkondades (Valgevenemaal, Ukrainas) tegutses hulk juudi kultuuriasutusi.

Vaatamata sellele, et "Lichti" liikmed kujutasid endast omataolist "vasakopositsiooni" kultuuriautonoomia valitsuses ja tahtsid isegi korduvalt sellest lahkuda²⁵⁰, lõpetati seltsi tegevus võimude poolt nõukogude okupatsiooni esimestel kuudel kas 1940. a. detsembris või 1941. a. jaanuaris. Ajaloo irooniana tabas "Lichti" teiste juudi organisatsioonide saatus, mis suleti pool aasta varem just "Lichti" poolt koostatud kaebekirja alusel.²⁵¹ Seltsi esimehe

²⁴⁶ TLA. Fond 11, Nim. 1, s. 2.

²⁴⁷ Samas.

²⁴⁸ Samas.

²⁴⁹ Samas.

²⁵⁰ TLA. Fond 11, Nim. 1, s. 1.

²⁵¹ "Eesti Juudi Kogukond". E. Gurin-Loov, G. Gramberg, lk. 6.

M. Saksi elu lõpp oli traagiline – tal õnnestus küll 1941. a. küüditamisest pääseda, kuid juba mõne kuu pärast, vaadeldes evakuatsioonis olles “nõukogude reaalsust”, lõpetas elu enesetapuga.²⁵²

Tänapäeva seisukohalt vaadatuna võime öelda, et oma poliitiliste tõekspidamiste poolest olid “Lichti” liikmed eksinud. Mis puutub aga kultuurilis-valgustuslikku tegevusse, siis oli “Lichtil” siin oma positiivne roll. Pole kahtlust, et tänu ühingu sellealasele tegevusele olid Tallinna töölisel mingil määral tutvunud juudi kunstiga – oli ju eelpoolmainitud B. Leiviku “Käitis” lavastatud Töölisteatri ka eestikeelses tõlkes!²⁵³ Ka kirj vahetus Ukrainas asunud juudi kultuuriasutustega on ainulaadne nähtus Eesti juutkonna kultuuriloos, mis väärib eraldi uurimist.

“Lichti” poliitilise tegevuse roll nõukogude võimu kehtestamisel on vaieldamatu liialdus. Ühingu ise ja selle liikmed said tunda kannatusi nõukogude võimude poolt. Mainitud kurikuulsate nimekirjade koostamine juudi teiste seltside ja organisatsioonide vastu on aga ajaloo poolt juba ammu kätte makstud ning see häbiväärne fakt ei pea “Lichti” positiivset tegevus enne 1940. aastat, moonutama.

* * *

Kui “Bjalikust”, “Lichtist” ning Juudi Seltskondlikust Ühingust on suhteliselt palju teada, siis teiste juudi organisatsioonide kohta on säilunud vaid katkendlik kirj vahetus või minimaalsed teated ajakirjanduse veergudel. Kuid vaatamata materjalide vähesusele, väärib nende tegevus samuti tähelepanu. Aastast 1928 tegutses Tallinnas üks juudi selts, mille nimetus tähenda otsetõlkes heebrea keelest “kultuuri”. See oli kultuuri- ja kasvatusselts “Tarbut”, mille 5.aastapäeva puhul kirjutas “Päevaleht” järgmist: *“Selts “Tarbut” pühitseb 22.01.33 oma viieaastast juubelit. Nimetatud selts on selle lühikese aja jooksul suure, viljarikka töö ära teinud. Kõikides maades ning linnades maailmas on olemas analoogsed seltsid, mis kannavad samuti Tarbuti nime ning asutavad seega populaarsema organisatsiooni, ühendades parimaid juudi rahva kultuurjõude diasporaas. “Tarbuti” peaülesandeks on ivriidi õpetamine ja propagandeerimine...”*²⁵⁴

Edasi annab sama artikkel ka ajaloolise ülevaade “Tarbut”-seltside tekkimise ja arenemise kohta: *“Sarnane selts “Tarbut” asutati esimesena 1918. aastal Venemaal juudi kirjaniku ja hebraisti S. Zlatopolski poolt. 15. aasta jooksul pärast seda analoogilised seltsid...asusid terves maailmas, kus aga on olemas väikene juudi getto <mainime juurde, et tol ajal ei kandnud sõna “getto” seda pahaendelist tähendust, mille ta sai pärast Teist maailmasõda – J.K.>, niivõrd elavale tegevusele, et praegusel ajal “Tarbuti” seltside juures on olemas sajad lasteaiad, koolid, seminarid, kursused jne., tänu millele sajad tuhanded juudid räägivad vabalt vana heebrea keelt.*

²⁵² Tema vennapoja E. Saksi andmete järgi.

²⁵³ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 13.

²⁵⁴ “Päevaleht”, 22.01.1933.

Viie aasta eest tundsid meil Tallinnas väga vähesid esiisade keelt – kui Eesti rahvas kuue aasta eest andis juudi vähemusrahvale kultuurautonoomia, siis otsustati....et õppekeel algkoolis peab ivriit olema, ning silmas pidades, et algkooli tulevad lapsed polnud selleks ette valmistatud, seltsi asutamine osutus möödapääsmatuks. Selts omalt poolt asutas kõigepealt...heebreakeelse lasteaia. Tänu initsiatiivgrupile härra S. Kabalkiniga eesotsas, selts "Tarbut" jõudis täita oma aateid, s.o. heebrea kirjanduse lugemise võimalus originaalis. Selle lühikese aja jooksul läksid "Tarbuti" lasteaia läbi 80 last – see tähendab suurt kultuurilist saavutust....²⁵⁵

Nagu eelpool tsiteeritus artiklis öeldakse, oli "Tarbut" seltsi suurimaks saavutuseks juudi lasteaia asutamine, mis võimaldas juba 1933. aastal Juudi Gümnaasiumi õppetöö heebreakeelseks muuta (algelt õpetati siin vene keeles). See toimus vähem kui 10 aastat pärast gümnaasiumi avamist – sel väiksel ajavahemikul oli Tallinnas elanud juutide rahvuslik enesetunne kasvanud nii, et suurem osa neist eelistas oma esivanemate keelt igapäevasele jidišile. Tänapäeval on juudi perede kõnekeeleks kas eesti keel või vene keel. Õppekeeleks Juudi Gümnaasiumis on vene keel. Kahtlen, et praegu leiduks Tallinnas ühtki juudi peret, kes paneks oma lapsed lasteaia saadik õppima heebrea keelt nii kõrgel tasemel, et laps juba esimeses klassis selles keeles antud õpetusest aru saaks ja koduseid ülesandeid täidaks! Samal ajal peame märkima, et ka tolleaegses Tallinnas eelistasid paljud juudi vanemad "igapäevast keelt" – nende laste jaoks oli loodud jidišikeelne lasteaed ning ka gümnaasiumis eksisteerisid paralleelselt jidišikeelsed klassid.)

Juudi Gümnaasiumiga samas majas (Karu 16) asunud "Tarbuti" lasteaed korraldas ka laste kontserte ja muid üritusi, tavaliselt suve alguses, või detsembris, juudi rõõmupüha hanuka puhul. Ajalehtedes nimetati neid hanuka lasteüritusi "traditsioonilisteks."²⁵⁶ 1932. aasta 2. juulil avati Pääskülas, "avaras kahekorruselises majas" aadressil Rohula 28 "Tarbuti" poolt organiseeritud "Juudi laste koloonia "Ivriit"²⁵⁷. Samasse majja viidi üle ka "Tarbuti" lasteraamatukogu.

Samal ajal tegeles "Tarbut" aktiivselt heebrea keele ja heebreakeelse kultuuri propageerimisega ka täiskasvanute seas. 17.09.1930. a. loodi "Tarbuti" juurde "Dovrej Ivrit" ("Ivriidi kõnelejad") ring.²⁵⁸ Selts organiseeris ka Palestiina elu-olu tutvustamiskursuseid, näiteks õhtune kursus "Palestiina kaubandus ja tööstus".²⁵⁹ "Tarbut" korraldas muuseas tol ajal väga populaarseid "kirjanduslikke kohtuid". Võrreldes "Bjalikuga" said "Tarbuti" "kohtualusteks" mitte ainult kirjanduslikud tegelased, vaid ka ajaloolised isikud, näiteks 17. sajandi tuntud juudi avantürist Sabbataj Tzvi, kes algul pretendeeris juudi messiase kohale, kuid viimaks võttis vastu islami usu ning suri Türgis.²⁶⁰

²⁵⁵ Samas.

²⁵⁶ Näiteks – «Вести дня» 06.12.1931.

²⁵⁷ «Вести дня» 29.06.1932.

²⁵⁸ «Вести дня» 17.09.1930.

²⁵⁹ «Вести дня» 27.02.1930.

²⁶⁰ «Вести дня» 29.11.1930.

Arvatavasti polnud "Tarbutil" oma ruume, selts korraldas üritusi Juudi Seltskondliku Ühingu või Juudi Gümnaasiumi saalis. Samuti, kui juutide teised ühingud ja seltsid, lõpetas "Tarbut" oma tegevust varsti pärast nõukogude okupatsiooni. "Tarbuti" puhul on sulgemine kõige "loogilisem" – ivriiti nimetati Nõukogude Liidus "klerikaalse reaktsiooni keeleks" ning selle propageerimine (selle all mõeldi kõigepealt õpetamist) samastati "revolutsioonivastase tegevusega".

* * *

Peale eelpoolmainitud seltside tegutsesid Tallinnas aastatel 1918–1940 veel mitu juudi organisatsiooni. Nende tegevus ei olnud otseselt seotud kultuuriga, nad olid peamiselt kas kutseühingud (Kaupmeeste Selts, Arstide Selts) või huviliste seltsid (Juudi Bridžiklubi). Nende poolt korraldanud üritused kannavad kas puhtprofessionaalset iseloomu (näiteks Kaupmeeste Seltsi poolt peetud ettekanne Euroopa tollipoliitikast pärast Esimest maailmasõda) või kuuluvad "seltskondliku ajaviite" hulka (ballid, kaardimänguõhtud jne.)

Tallinnas tegutses ka suhteliselt palju poliitilise iseloomuga juudi ühinguid, peamiselt "palestiinafiilse" (sionistliku) iseloomuga. Mitmed neist tegutsesid koostöös kultuuriühingutega – tavaliselt pidas mõni tuntud lisraelist tulnud kirjanik kaks loengut, millest esimene oli näiteks Palestiina teatri, teine aga kibutside tegevuse kohta (esimese loengu kohta ilmunud ajalehekuulutusele oli alla kirjutatud "Tarbuti", teisele aga mõne sionistliku rühmituse poolt). Ka sionismivastastel, nn. "territorialistidel" olid oma poliitilised ühingud, tavaliselt vasakpoolsed, kuid nende kultuurialasest koostööst kasvõi "Lichtiga" pole midagi teada. Kultuurielu ei mõjutanud ka mõned religioosse iseloomuga juudi ühingud, millest kõige kuulsam oli "Agudat-lisrael", mis eksisteerib ka tänapäevases Iisraelis.

1918.–1920. aastate esimesel poolel tekkisid Tallinnas mitmed juudi noorsooühingud (nimetame juba "Bjalikule" pühendatud osas mainitud "Juudi Noorsoo ringi" ja 1920.–1923. tegutsenud M. Nordau nimelist juudi noorsooühingut)²⁶¹, kuid ükski neist ei püsinud kaua. Hiljem moodustati Tallinnas ka mitmeid sionistliku kalduvusega noorsooorganisatsioone, asutati juudi skautide ja gaidide rühmitusi jne.

1918.–1940. aastatel Tallinnas tegutsenud juudi ühingute ja seltside loetelu võiks jätkata. Kuid edasi tahaksin ma jutustada juudi kultuuri teistest avaldumisvormidest.

5. Juudi kultuurielu teised avaldumisvormid

Meie poolt vaadeldud ajavahemikul oli juudi kultuurielu kõige märkimisväärsemaks nähtuseks seltside ja ühingute asutamine ja tegutsemine. Kuid peale nende avaldus juudi kultuurielu ka teiste vormide kaudu. Need avaldumisvormid kannavad uue kultuuriajastu pitsert. Käesolevas peatükis kirjutan ma nendest juudi kultuurinähtustest, millede

²⁶¹ TLA. Fond 1387, Nim. 2, s. 162

eksisteerimine polnud eelneval perioodil (s.t. tsaariajal) võimalik. Juttu tuleb juudi ajakirjandusest ja spordist.

Esmapilgul on nende vahel väga vähe sarnasust, neid ühendab asjaolu, et enne 1918. aastat sellealast tegevust praktiliselt polnud. On ju teada, et tsaariaegne Tallinna Juudi Kogudus oli puhtreligioosne organisatsioon. Selle tegevus rahaldas nii koguduse juhatust, kui ka ametlikku võimu. Arvestades selle aja traditsioone ei vajanudki kohalik juutkond mingit muud kultuurielu vormi peale religioosse tegevuse ja rahvakommete täitmise. Kohalikud juudid ei tundnud huvi ei avaliku tegevuse, ega spordi vastu – need kultuurivormid olid traditsioonilise juudi elulaadiga sobimatud (seltside ja ühingute loomine oli juutide silmis rohkem õigustatud – heategevuslikke ning Toora ja Talmudi õpetamiseltse hakati asutama juba 19. sajandi keskpaigas).

20. sajandi esimestel aastatel alanud ning edaspidi jätkunud Tallinna juutkonna traditsioonilise elulaadi lagunemine tekitas vajaduse uute kultuuri avaldamisvormide otsimiseks. Mitte ainult religioosses, vaid ka poliitilises mõistes ennast rahvuseks teadvustanud Tallinna (ja kogu Eestimaa) juutkond hakkas eneste jaoks looma samasuguseid kultuurinähtusi, mis olid juba olemas nende naabritel – eestlastel, sakslastel, venelastel. "Oma" ajakirjandus ja "oma" sport saidki kultuuri uueks väljundiks.

Siinsetele juutidele senitundmatutest kultuuritöö suundadest, nende loomisest ja arenemisest tulebki selles peatükis juttu. Pean mainima, et uurimus on võrdlemisi ülevaatlik, sest nii juudi perioodika, kui ka juudi sport vääriski eriuurimust.

Juudi ajakirjanduse lühiülevaade.

"*Uskumatu, aga tõsi*", kirjutas koduloouuriija K. Jokton oma raamatus 1920. aastate alguses – "juudi rahvakild Eestis nägi ka oma ajakirjandust."²⁶² Ka praegu võime koos temaga imestada – levinud on arvamus, et väikesearvulisel Eesti juutkonnal puudus oma ajakirjandus. Isegi vanema põlvkonna juudid, kes teavad palju rääkida Juudi Gümnaasiumist, juudi üliõpilaste korporatsioonidest või erinevate seltside tegevustest, ütlevad, et juudi ajakirjanduse kohta ei mäleta nad midagi. On tekkinud arvamus, et kohaliku juudi perioodika ajalugu ulatub viimasesse kümnesse aastasse ja algas ajalehe "Hašahar" ilmumisega.

Selline arvamus ei vasta tõele. Eestimaa juudi perioodika ajalugu on palju pikem ja mitmekülgsem, kui võib oletada. 1918.–40. aastate juudi intensiivse kultuurielu üheks tähtsaks avaldumisvormiks oli just ajakirjandus, kuid võrreldes ülejäänud kultuuritööga on ajakirjanduse kohta nii vähe teada, et sellest võivad rääkida ainult nimetatud ala uurijad. Laiema huviliste ringi jaoks pole sellekohaseid andmeid avaldatud. Käesoleva väikse uurimise eesmärgiks on osaliselt taastada kohaliku juutkonna kultuurielu üks "kõige ununenud" lehekülgi.

Kuna Eesti juudi ajakirjandus on üldsusele veel täiesti tundmatu teema, tahaksin oma töö piire laiendada ja rääkida mitte ainult Tallinnas, vaid ka teistes Eesti linnades ilmunud juudi

perioodilistest väljaannetest. Selles on nii palju lünki, et ma ei pretendeeri objektiivsusele ja põhjalikkusele. Isegi sellises soliidses teatmikus, nagu E. Annuse koostatud "Eestis ilmunud saksa-, vene-, ja muukeelne perioodika 1675–1940" (Tallinn, 1993) ei sisalda andmeid kõikide Eestimaa juudi perioodiliste väljaannete kohta. Oma uurimise käigus õnnestus mul leida kaks jidiškeelset ajalehte, millest pole varem teateid. TLA fondides säilitakse ka mitmeid Juudi Gümnaasiumi õpilaste pool välja antud ajakirju. Vaatamata oma ajakirjanduslikule mitteprofessionaalsusele, väärivad ka need oma kohta kohaliku juutkonna ajakirjandusloos. (vt. edaspidi).

Enne, kui rääkida Eestimaa ning Tallinna kohta, mainin, et esimene juudi perioodiline väljaanne Baltikumis trükiti Leedumaal, täpsemalt Vilniuses aastal 1843. Heebreakeelse ajalehe "*Prihej Tzafon*" ("Põhjamaa Lilled") trükiiga ei olnud sugugi pikk – selle väljaandmine katkes juba järgmisel aastal. Kuid algus oli tehtud – alates 19. sajandi kolmandast veerandist hakati siinsamas Leedus ka jidiškeelset perioodikat välja andma.

Järgmiseks oluliseks sammuks juudi ajakirjanduse arenguloos on aasta 1881. Siis hakkas Riias ilmuma ajakiri «*Еврейские Записки*» ("Juudi Märkmepid"), mille toimetajaks oli keegi A. Pumpjanski. Nagu juba pealkirjast võib näha, oli see väljaanne venekeelne. See tähendab, et Baltimaade juutide seas hakkas välja kujunema haritlaste kiht, kes oskas mitte ainult oma rahvuskeelt, vaid ka teisi keeli.

Ka esimene Eestis ilmunud juudi perioodiline väljaanne oli mõeldud vene keelt valdavatele lugejatele. Seejuures konkreetsele kontingendile – juudisoost sõduritele, mis kajastus ka väljaande nimetuses – "*Бюллетень Исполнительного комитета евреев-воинов XII армии*" ("XII armee juudisoost sõdurite Täitevkomitee bülletään").²⁶³ See hakkas ilmuma Valgas kohe pärast tsaarivõimu kukutamist 1917. aasta veebruaris. Sama aasta detsembrist vahetati nimetus jidiškeelsega "*Der frajer soldat*" ("Vaba sõdur")²⁶⁴. 1918. aasta alguses toimunud Saksa sõjaväe pealetung ning Vene armee taganemine ja lagunemine lõpetas "Vaba sõduri" ilmumise.

Eelpoolnimetatud väljaannet võime nimetada Eesti juudi ajakirjanduses ainult eelkäijaks, sest Eestimaa ja siin elava juutkonnaga ei olnud see tõenäoliselt tugevasti seotud. Pigem oli ta poliitiline väljaanne, mis hakkas ilmuma Eestis ajutiselt viibiva sõjaväe jaoks ning selle temaatika ei sisaldanud midagi juudid pärast või siinse juutkonna elu käsitlevat.

Pole teada, kas tsaariaegses Tallinnas elavatel juutidel oli mõttes asutada mingi ajakiri või ajaleht. Teame aga, et esimene Tallinna juudi perioodiline väljaanne nägi trükivalgust iseseisvas Eestis. See oli 28. veebruaril 1919. aastal ilmunud ajakiri nimetusega "*Еврейская Молодёжная Мысль*" ("Juudi Noorsoo Mõtte")". Peale Pumpjanskit olid "Juudi Noorsoo Mõtte" toimetajateks ka kohaliku kogukonna silmapaistvamad tegelased J. Markovitsch,

²⁶² K. Jokton; lk. 49.

²⁶³ E. Annus. "Eestis ilmunud saksa-, vene-, ja muukeelne perioodika. 1675–1940". Tln, 1993; lk. 276.

²⁶⁴ E. Annus; lk 11.

B. Epstein ja teised. Algul ilmus ajakiri kord kahe nädala tagant, hiljem igal nädalal. "Juudi Noorsoo Mõtte" eluiga ei olnud kuigi pikaajaline – selle viimane number kandis kuupäeva 28.06.1919.²⁶⁵

Pärast seda hakkas sama, 1919. a. 15. juulil ilmuma uus ajakiri "Kadima" ("Edasi"). Selle toimetamisega tegelesid tuntud ja andekad inimesed. Nimetagem neist tulevase Juudi Gümnaasiumi ajalooõpetajat S. Tamarkinit, J. Gensi ja tulevase kultuurautonoomia komitee esimeest H. Aisenstadti. Vaatamata kogukonna juhtide otsesele kaasabile, polnud ajakirja eluiga sugugi pikk: pärast esimest numbrit katkes selle väljaandmine rahanappuse tõttu.

Pärast "Kadima" sulgemist püüdis J. Gens hakata välja andma oma ajakirja nimetusega "Hatikva" ("Lootus"), mis oli pealkirjastatud kui "Eestimaa sionistide keskkomitee teataja" ("Известия центрального комитета сионистской организации в Эсти"). Ka Gensil ei õnnestunud peale ühe numbrit midagi rohkemat teha.²⁶⁶

Lisaks nendele, K. Joktoni poolt mainitud väljaannetele, õnnestus mul leida vihje veel ühe juudi ajakirja eksisteerimise kohta. Nimelt mainiti "Bjaliku" seltsi ühes palvekirjas, mis oli saadetud kogukonna juhtidele 1918 aastal, et raha puuduse tõttu on katkenud ajakirja "Молодой Литератор" ("Noor Literaat") väljaandmine.²⁶⁷ Venekeelse nimetuse järgi on selge, et tegu oli venekeelse ajakirjaga. Ebaselgeks on aga jäänud, kas see oli trükitud väljaanne, litograafiliselt paljundatud või hoopis käsitsi kirjutatud almanahh. Peale mainitud palvekirja, pole seda väljaannet kusagil mainitud.

Rohkem on aga teada juudi ajakirjast "Еврейское Слово" ("Juutide Sõna"), mis ilmus Tallinnas 29. aprillist kuni 9. oktoobrini 1920. aastal.²⁶⁸ Iisraeli ajakirjas "Jeruusalemma Vene-Juudi Kuulutaja" on 1998. aastal ilmunud selle väljaande kohta artikkel, mis trükiti omakorda ära Eesti juudi ajalehe "Hašahar" veergudel. Artikli kohaselt olla ajakiri kaitsnud mitte ainult kohalike, vaid terve "ühise, jaotamatu juudi rahva" huvisid.

Ajakirja toimetajaks oli keegi G. Fridman, kellele kirjutatud oli ka enamus materjale. Toimetuse poolt on väljaanne tituleeritud "demokraatlikuks parteituks juudi ajakirjaks"²⁶⁹, mis käsitleb oma veergudel mitte ainult Eestis, vaid ka selle piiridest kaugel toimuvaid sündmusi. Ajakirjast võime leida nii selliseid artikleid nagu "Juudid Soomes", "Juudi elu Ameerikas" kui ka "Vähemusrahvuste õigused Eestis". Oma kujunduselt ja väljanägemiselt sarnaneb "Juutide Sõna" samatüübiliste tsaariaegsete väljaannetega, mis ilmusid Peterburis, Moskvast, Kišinjovis ja mujal (tihti ka sama nimetuse all).²⁷⁰

1920. aastal tegi juudi ajakirjandus esimesi samme ka Tartus. Seal hakati välja andma jidišikeelset ajakirja "Unsere Welt" ("Meie Maailm"). Ajakirja ilmus vaid neli numbrit, siis see suleti majanduslike raskusi tõttu. Märkigem, et kui Tallinnas ilmunud väljaanded olid kõik venekeelsed, eelistati Tartus oma rahvuskeelt. Tähelepanu väärib ka see fakt, et "Unsere

²⁶⁵ K. Jokton; lk. 49.

²⁶⁶ K. Jokton; lk. 50.

²⁶⁷ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 167.

²⁶⁸ K. Jokton; lk. 50.

²⁶⁹ "Иерусалимский Русско-Еврейский Вестник". 1998, июль.

²⁷⁰ Samas.

Welt oli esimene juudikeelne ajakiri, mis Eestis ilmus. Tartus ilmus ka esimene juudi spordiväljaanne – *“Zhurnal fun sportferein ‘Makabi’* (“Makkabi” spordiseltsi ajakiri) – aastal 1924.²⁷¹ Selle esimene number jäi ka viimaseks, kuid idee spordilehe väljaandmisest ei kadunud. Järgmisel aastakümnel hakkas ka Tallinna spordiselts “Makkabi” tegelema ajakirjanduse väljaandmise – aastal 1936 nägi päevavalgust *“Makkabi-caitung”* (“Makkabi ajaleht”). Kas väljaanne oli mõeldud perioodiliseks või ühekordse informatiivse lehega, ei ole teada. Teada on, et samanimeline ajaleht ilmus veel kaks korda – aastatel 1937 ja 1938.²⁷²

1937. aastal ilmus Tallinnas sama spordiühingu poolt välja antuna veel üks ajaleht – *“Makkabi-hronik”* (“Makkabi kroonika”). Ka selle lehe eksisteerimine polnud pikaajaline, kokku anti välja ainult neli numbrit.²⁷³ Tuleme nüüd ajas natuke tagasi.

1919.–20. aastate esimesel poolel ilmunud juudi perioodiliste väljaannete eksisteerimine polnud ühelgi juhul pikaajaline, nendega püüti vaid väljendada kohaliku juutkonna ärganud iseteadvust. Kui tsaariaegse Eesti juutide kultuurielu (eriti Tallinnas) oli keskendunud sünagoogi seinte vahele, siis uue riigi loomisega ning kõigi endiste rahvuspiirangute kaotamisega algas juutide elu religiooni alt vabanemine ning lühikese aja jooksul mitmete trükiste ilmumine on selle protsessi ilmekaks näiteks.

Seoses kultuurautonoomia saamisega tõusis ka juudi ajakirjandus uuele tasemele. Uuendatud kogukonna võimuorgan, kultuurautonoomia nõukogu, hakkas välja andma ka oma ajakirja. See loodi 1926, samal aastal, kui saavutati kultuurautonoomia staatus. Ajakirja sisu ja iseloom peegeldus juba selle nimetuses – *“Bjuleten fun der jidisher kultur selbst-farvaltung in Eesti”* (“Eestimaa juudi kultuuri-omavalitsuse bülletään”). Jidišikeelse infolehte ilmumine kestis umbes poolteist aastat, 1927. aasta lõpus selle välja andmine katkestati. *“Bjuleten”*i püüti taastada 1933. ja 1936. aastal.²⁷⁴

1930. aastatel sai Tallinnast juudi perioodikakeskus, kus anti välja mitmeid jidišikeelseid ajalehti ning ajakirju. Siin ilmus aastatel 1931–33 ja 1937 sõjaeelse juudi perioodika kõige pikemaajalisem väljaanne – ajaleht *“Unser Vort”* (“Meie Sõna”).²⁷⁵ Kui see ajaleht oli oma olemuselt parteitu, siis samal ajal ilmunud ajakirja *“Jung-Jiddish”* (“Noor-Jiddiš”) kohta öelda ei saa. Ajakiri oli mõeldud kahe kogukonna – Eesti ja Läti vasakpoolsete vaadetega lugejaskonnale. Kuna lätijuutide arv oli palju suurem siinsete juutide arvust, oli enamus materjalidest pühendatud lõunanaabritele. Eesti juutidest oli ajakirjas ainult viis artiklit.²⁷⁶ “Noor-Jiddiši” toimetajad N. Genss ja J. Markovitsch ei olnud kahjuks objektiivsed. Ülemäära tähelepanu oli suunatud sotsialistliku maailmavaatega seltsile *“Licht”*. Samal ajal kritiseeris toimetus Juudi Kultuurinõukogu juhtkonda, mis ei tegevat midagi jidišikeelse kultuuri heaks. Peale ühe numbrit ei suudetud ajakirja rohkem välja anda.

²⁷¹ E. Annus; lk 271.

²⁷² E. Annus; lk 146.

²⁷³ Samas.

²⁷⁴ E. Annus; lk 80.

²⁷⁵ E. Annus; lk 254.

²⁷⁶ “Hašahar”, jaanuar–veebbruar 2002.

Tartus püüti "rahvusvahelist", või täpsemalt öeldes, kahele juudi kogukonnale adresseeritud perioodikat välja anda veelgi varem. 1926–27. aastatel ilmus Tartus juudi ajaleht "Arbeter Gedank" ("Töölise Mõte"), mille 15.05.1927. a. number kandis inglise keelde tõlgitud pealkirja koos selgitusega "The Worker's Thought – einmolike Baltische oisgabe" ("Töölise Mõte – ühekordne ülebaltimeine väljaanne").²⁷⁷ Ei oska öelda, mis oli selle rahvusvahelise väljaande ühekordse numbri ilmumise põhjuseks. Igatahes polnud tolelaegses ajakirjanduses juttu mõnest Tartus toimunud juudi tööliste rahvusvahelisest konverentsist (kui selline sündmus oleks toimunud, oleks ta huvitanud mitte ainult juute, vaid kõike tartlasi). Teise "rahvusvahelise" juudi ajalehe ilmumine on loogiliselt rohkem seletatav. 1933. aastal otsustati Tartus välja anda nii Eesti, kui ka Soome juutidele mõeldud ajalehte – "Naje Cait" ("Uus Aeg"). Toimetuse poolt oli ta väidetud olema "iseseisvaks juudi ajaleheks Eestile ja Soomele".²⁷⁸ Mainime, et Eesti ja Soome juudi kogukondade suhetes olid 1920.–30. aastatel tekkinud tihedad sidemed, eelkõige noorsooühingute ja seltside vahel. Huvitav on, et nendele kogukondadele mõeldud ajalehte hakati välja andma Tartus, mitte aga pealinnas. Toimetajaks oli R. Selamnowitsch, kellel õnnestunud välja anda ajalehe kuus numbrit. Sama aasta 24. detsembril tegevus lõpetati.

Pole teada põhjust, mis sundis Tallinna Juudi Gümnaasiumi direktorit S. Gurini oma ajakirja "Shul und Leben" ("Kool ja Elu") trükkima Tartus (1930. a.).²⁷⁹ Koolielu probleeme käsitles ka 1928.–1929. aastail ilmunud ajaleht "Dorpater shul-bleter" ("Tartu koolileht"), mida andis välja Tartu Juudi Alg- ja Keskkooli vilistlaskogu liige R. Selmanowitch.²⁸⁰

Tuleme aga Tallinna tagasi. Peale "ametliku" "Bjuleten fun der jidisher kultur zelfst-farvaltung" püüti ka siin välja anda midagi sellist, millest oleks huvitatud olnud laiem lugejaskond. Kuigi midagi pikemaajalist sellest välja ei tulnud, loetleksin vähemalt 1930. aastate Tallinna juudi perioodiliste väljaannete nimetusi – "Dos Emese Vort" ("Tõe Sõna")²⁸¹, 1931; "Di Shtim" ("Hääli")²⁸², 1932 (nimetuste järgi võime oletada, et tegu oli vasakpoolse suunilusega väljaannetega, kuna ajalehti "Di jidische Folks-shtime" ja "Der Rojter Emes" anti välja ka Riias kas juudisoost sotsialistide või kommunistide poolt).²⁸³ 1938. aastal püüdis ka "Bjaliki" selts oma ajakirja asutada (sellest oli juttu veel seltsi 1918. aasta põhikirjas), kuid asi piirdus 20. aastapäeva juubelialmanahhi väljaandmisega.

1938. aastal asutati Tallinnas järjekordne "rahvusvaheline" juudi ajaleht nimetusega "Ikuf-Bleter – ershte oisgabe far baltische leneder". Ka selle väljaanne saatus oli oma "sugulastega" sarnane – paari numbri pärast lõpetas ta oma eksisteerimise.

Ka viimane sõjajärgne Eesti juudi ajaleht ilmus Tallinnas. Selleks oli "Naje Cait" ("Uus Aeg")²⁸⁴, mis ilmus Tallinnas 12.06.1940. aastal. Kas teadsid selle toimetajad ette, et juba

²⁷⁷ E. Annus; lk 41.

²⁷⁸ E. Annus; lk 159.

²⁷⁹ E. Annus; lk 252.

²⁸⁰ E. Annus; lk 96.

²⁸¹ E. Annus; lk 100.

²⁸² E. Annus; lk 252.

²⁸³ Ш. Цейтлин; lk 300.

²⁸⁴ E. Annus; lk 159.

paar nädalat hiljem muutub Eestis olukord selliseks, mis toob kaasa juudi kultuurautonomia ja terve elulaadi hävitamise? Ajalehest "Uus Aeg" ilmus vaid üks number.

Peale mainitud väljaannete lugesid Tallinna juudid ka väljaspool Eestit ilmunud perioodikat. Kõige populaarsem oli ilmselt Riias ilmunud jidiškeelne "Frimorgen" ("Varahommikul") – selle ajalehe kohalikku juudi elu kajastavaid artikleid võib hulgaliselt leida Tallinna Linnaarhiivi *Judaica* fondi erinevates säilikutest. Laialdaselt pole teada, et ühe välismaise juudi ajalehe juures ilmus spetsiaalselt Eesti juutkonnale mõeldud lisa, mis kandis nimetust "Di jidishe shtime far Esti: special bailage in der tegleher caitung "Di jidishe shtime in Kovne" ("Juudi hää Eestimaa jaoks: igapäevase ajalehe "Kaunase juudi hää" spetsiaalne kaasanne)".²⁸⁵ Ka selle väljaande toimetuse asus Tallinnas – algselt aadressil Müürivahe 23a, hiljem aga Narva mnt. 11 – samas majas, kus paiknesid "Bjaliku" kultuuriseltsi ruumid.²⁸⁶

Räägime nüüd nendest väljaannetest, millest pole juttu avalikes allikates – minu poolt töö käigus leitud ajalehtedest ning ajakirjadest.

Nagu oli juba "Bjaliku" seltsi põhikirjas 1918. a. öelnud, pidid juudi kunsti ja kultuuri propageerimise ja levitamise vahenditeks olema seltsi poolt välja antud raamatud ja ajakirjad. Peale seltsi 15. aastapäevale pühendatud almanahhi ei õnnestunud mul leida ühtegi teist trükist, mis võiks raamatu nimetusele pretendeerida. Mis aga puudutab perioodilisi väljaandeid, siis on juba juttu olnud kirjanduslikust almanahhist, mille ilmumine katkes 1918. a. ("Noor literaat", vt. eespool). Perioodika väljaandmine "Bjaliku" poolt taastati alles 1930. aastate lõpul. TLA-s õnnestus mul leida kaks ajalehte, mis kannavad nimetust "Naje Joor" ("Uus Aasta"). Lisatud on ka täpsustus – "Bjaliku" kirjanduslik-dramaatilise seltsi Uue aasta väljaanne" ("*Rosh ha-Shana oisgabe fun literarish-dramatish farrijn Ch.N.Bjalik*"). Nagu pealkirjas märgitud, ilmus ajaleht üks kord aastas, juudi Uue Aasta ehk Rosh ha-Shana pühade ajal. Ajaleht on ilmunud 25.09.1933. a. (5699. aasta Tishrej-kuu 1. päev) ja 14.09.1939. a. (5700. aasta Tishrej-kuu 1. päev). Jidiškeelsete artiklite tõttu ei saa ma ajalehe sisu detailsemalt analüüsida, kuid pealkirjade järgi võib oletada, et ajaleht kujutab endast seltsi tegevuse kokkuvõtet eelnenud aastal.²⁸⁷

Samasugune "kokkuvõtlik" sisu on ka teisel minu poolt leitud väljaandel. See on Tartus ilmunud "*Lebendike Caitung*" ("Elav Ajaleht"). Nagu nimetusest paistab, oli see juudi kohaliku kirjanduslik-draamaringi "elava ajalehe" ("elava ajalehe" kui kultuuritöö vormi kohta vaata "Bjalikule" pühendatud peatükis J.K.) kokkuvõtteks (õigemini kas ürituste loeteluks või nende lühikonspektiks). Ajalehe asutamisaeg on ebaselge, 1930. aasta ajalehe pealkirjas oli seda "toimetamise kolmanda aastana" mainitud, järjekorranumber oli aga 16.²⁸⁸

Mis puudutab aga Juudi Gümnaasiumi väljaandeid, siis nende uurimine võib anda väga huvitavat materjali kohaliku juutkonna mentaliteedi mõistmiseks. Neis on kajastunud kõik need kultuurilised ja poliitilised vastuolud ja lahkkelid, mis olid aktuaalsed 1920.–30.aastatel Tallinnas elanud juutide jaoks. Osa neist olid venekeelsed, näiteks "Ученик" ("Õpilane")

²⁸⁵ E. Annus; lk 143.

²⁸⁶ TLA. Fond 1382, Nim. 1, s. 11.

²⁸⁷ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 167.

(1920, 1922, 1923. a. – kokku on ilmunud 16 numbrit), *“Газета литературного кружка Ревельской Еврейской Гимназии”* (“Tallinna Juudi Gümnaasiumi kirjandusringi ajaleht”) (asutatud 15.09.1923. a. – ilmunud 2 numbrit) või *“Школьный вестник”* (“Kooli teataja”) (1925.–1926. a. – kokku ilmunud 5 numbrit). Anti välja nii jidiši – *“Unser Bleter”* (“Meie Leht”, 1921. a. – teadaolevalt 5 numbrit), kui ka heebreakeelset ajakirja *“Ha-Noar”* (“Noorus”, dateerimata, üks number). Viimast võime pidada Eestimaa esimeseks heebreakeelseks perioodiliseks väljaandeks.

Olen juba rääkinud jidišistide ja hebreastide vastuoludest. Keeleprobleemide lahendamiseks hakati 1934. aastal välja andma ajakirja *“Bejt-Sefer – Unzere Schul”* (“Kool ja Meie Kool”) ivriidis ja jidišis. Materjalid olid trükitud mõlemas keeles, seepärast on see ajakiri Eestimaa juutkonna kultuuriloos unikaalne. Uurijatele võib huvi pakkuda ka ajakirja kaanepilt, mis kujutab lippu kandvat koolipoissi. Võib arvata, et tema käes on Juudi Gümnaasiumi lipp, mida pole kusagil mujal kujutatud.

Tuleb mainida, et siinse juutkonna elus toimunud sündmusi avaldati ka kohalikes eesti-, vene- ja saksakeelsetes väljaannetes. Võime leida kuulutusi mitmesuguste avalike ürituste (kontserdid, heategevuslikud õhtud, loengud, ballid) kohta, samuti sisukaid artikleid Eesti juudi sportlaste saavutustest kodu- ja välismaal, materjale Palestiinas elavate Eesti päritoluga juutide kohta jne. Need “mittejuudi” perioodikas ilmunud materjalid kompenseerisid puudujäägi, mis oli tekkinud juutide enda ajakirjanduse lünklikkusest. Selle põhjusteks olid kindlasti majanduslikud probleemid – anda välja ajalehte paari tuhande lugeja jaoks oli ju rahaliselt kahjulik. Tallinna (ja Tartu) juutide seas oli ka vähe professionaalseid ja andekaid kirjamehi.

Siiski on see tähelepanuväärne, et korduvalt püüti luua oma rahvuslikku ajakirjandust. Aastatest 1919–1940 on erinevates Eesti ja välismaistes kogudes säilitatud umbes 25 juudi perioodilise väljaande nimetust. Neist olid Tallinnas ilmunud rohkem kui pooled – 13 ajakirja ja ajalehte. Samadel aastatel oli Riias, kus juudi kogukond oli kümme korda suurem, ilmunud kokku 19 juudikeelset ajalehte (lisame juurde, et nende eksisteerimise aeg, välisilme ja sisu on Tallinnas ilmunutega võrreldes palju soliidsem).

Juudi ajakirjanduse tekkimine ja areng 1919–1940. aastatel on kohaliku juutkonna suurenenud eneseteadvuse ja haridus- ning kultuuritaseme tõusu üheks näiteks. Tõsiasi, et siinsel väikesearvulisel juudi kogukonnal oli erinevatel ajajärgudel oma perioodilised väljaanded, näitab kohaliku juutkonna kultuurielu mitmekülgust. Selle nähtuse osa ja tähtsust ei saa ka ülehinnata, sest võrreldes naaberriikide juudi ajakirjandusega oli see üsna napp. Püüd teostada ennast rahvusvaheliselt, mis kajastus “ülebaltimaalise” ja “Eesti-Soome” ajakirjanduse väljaandmises, näitab, et Eestis elavad juudid ei piirdunud ainult kohalike probleemidega, vaid tahtsid kaasa elada Läänemere regiooni juutide kultuurilises ja poliitilises elus. Välismaise juudi ajalehe spetsiaalselt Eestis elavatele lugejatele adresseeritud lisa näitab, et Eesti juutkonnal oli regioonis kindel kohta, millest teati ja mõeldi ka Eestist väljaspool.

²⁸⁸ TLA. Fond 1387, Nim. 1, s. 7.

Esimese Eesti Vabariigi algaastatel tekkinud juudi ajakirjanduse arengu katkestas nõukogude okupatsioon ning puhkenud Teine maailmasõda. Samuti toimus see Leedus ja Lätis, kuigi seal ilmusid sõjaeelsetel aastatel puhtpropagandistlikud juudikeelsed kommunistlikud ajalehed. Pärast sõja lõppemist ei saanud legaalse juudi ajalehe asutamine tulla päevakorda. Seeme, mis oli sajandi alguses mulda pandud, oli maha tallatud ja hävitatud. Juudi ajakirjanduse uus ajajärk algas alles 1989. aasta detsembris, kui taasloodud Juudi Kultuuri Selts hakkas oma ajalehte "Hašahar" ("Koit") välja andma. See on ainus juudi perioodiline väljaanne mis eksisteerib tänapäevases Eestis.

Spordiseltsid. "Makkabi" ja teised.

1920.–30. aastate Eesti ajalehed vapustasid aeg-ajalt oma lugejaskonda kõmu-uudistega, et kohalikud juudid oskavat tegeleda mitte ainult igasuguste äriliste "sehvtidega", vaid ka tõesti "uskumatute" asjadega – näiteks kehakultuuri ja spordiga.

Ajakirjanike imestus oli arusaadav – palju sajandid tagasi oma kodumaalt lahkunud ja erinevates riikides tihti diskrimineeritud kujutluspilt juutidest ei sobinud kokku terve ja tugeva atleedikujuga. Ka judaismi kohaselt pannakse pearõhk hingele, mitte kehale. Oli tekkinud olukord, et juutidele vaadati kui kidurale ja kehaliselt arenemata rahvale.

Vaatamata sellele, et juba 18. sajandi alatest hakkasid Euroopa juudid (kõigepealt neis riikides, kus likvideeriti kõik rahvuslikud ja usulised piirangud) spordiga tegelema ja võistlustel isegi tippkohti saavutama (meenutagem kasvõi Daniel Mendozat, juudi noorukit, kes juba 1784. aastal sai Inglismaa poksimeistriks ja hiljem raskekaalus maailmameistriks)²⁸⁹, jäi Ida-Euroopa juutide jaoks sport täiesti kaugeks.

Ka Eesti ei ole erandiks. Huvi kehakultuuri ja spordi vastu hakkas siinsetel juutidel tekkima alles 20. sajandi alguses. Kahjuks pole midagi teada juutide sporditegevuse kohta tsaariaegses Eestis ega Liivimaa kubermangudes. Esimesi juudi spordiseltsi hakati asutama alles pärast Eesti (ja Läti) iseseisvumist. Võib arvata, et nende tekkimist mõjutas Vabadussõda, millest võtsid osa ka juudi päritoluga mehed.

Tallinna esimene juudi spordiselts asutati aastal 1920. See sai nimetuse "Makkabi" – kunagise juudi rahvusliidri Jehuuda Hasmoni järgi, kes juhtis ülestõusu kreeklaste vastu ja vabastas Juudamaa. Oma vapruste ja tugevuse tõttu sai Jehuuda hüüdnime "Makkabi", mis tõlkes tähendab "Vasar". Samanimelised juudi spordiseltsid olid 1920.–30. aastatel asutatud mitmes Euroopa riigis ja USA-s (esimene asutati Varssavis 1915. aastal).

Kahjuks ei õnnestunud mul leida Tallinna "Makkabi" põhikirja, kuid spordiseltsi eesmärkide kohta on väga konkreetset öelnud selle esimees L. Markovitch. See on avaldatud seltsi 15. aastapäevale pühendatud almanahhis.

L. Markovitschi ütluse järgi oli "Makkabi" ülesandeks "...kasvatada tugevaid, mehiseid inimesi ja juute. Me peame näitama jõudu ja mehisust, et võidelda endale kätte vääriline koht elus".

Samas ta jätkab: "...Spordi ja võimlemise kaudu me tahame tuua oma noorsoo ellu energiat ja rõõmu, kasvatada ja tugevdada tema armastust kodumaa ja oma rahva vastu, aidata kaasa sellele, et meie noorte elu ja töö osutuksid produktiivseks ja viljakaks... Me tahame kasvatada sellise noorsoo, kes kannaks vastutust oma rahva olemasolu eest. "Makkabi" määrused peavad olema sellised, et teda ei saaks arvata parteiliste organisatsioonide hulka. Meie organisatsioon peab olema avatud igale juudile, kes tahab töötada meie rahva füüsilise ja vaimse õitsengu heaks".²⁹⁰

Spordiselti esimesed sammud oli okkalised ja rasked. Ei olnud sobivaid ruume spordiga tegelemiseks ega professionaalseid treenereid juutide hulgas. Sellepärast olid esimesed instrktorid eestlased ja venelased (A. Grünberg, A. Rooseste, A. ja E. Klumberg, V. Utechin ja teised)²⁹¹ – selline olukord säilis ka edaspidi.

"Makkabi" esimeseks tegutsemiskohaks oli tööliste spordiseltsilt "Valvaja" üüritud ruum, halvasti valgustatud, sünge ja külm saal.²⁹² Aastal 1922 koliti küll mujale, aga olukorda see ei leevendanud. Usukoguduse loal hakkasid treeningud toimuma sünagoogi klaasgaleriis. Osaleda lubati aga ainult juudi kooli õpilastel, kool ise asus sel ajal veel sünagoogi kõrvalhoones.²⁹³ Minu andmetel oli see ainulaadne Baltimaade (või isegi terve maailma!) juutkonna kultuuriloos – religioosse ehitise ruume kasutati puhtilmalikuks otsatarbeks!

Muidugi oli sünagoogis asunud galerii väike ja ebamugav. Seltsi juhatus jätkas otsinguid ja lõpuks jäi peatuma eraldi seisval ja omapärasel ruumil Narva mnt. 6 asuva maja hoovil. See oli...vana garaaž, mis tänu seltsi juhatuse ühe liikme J. Asnovitchi ja teda abistavate noorte vabatahtlike vaevaga seati enam-vähem korda.²⁹⁴

1924. aasta sai spordiselti tegevuses murranguliseks. Juudi kool kolis sünagoogist oma vastvalminud suurde majja aadressil Karu 16, kus oli valge, puhas ja soe saal. Tänapäeval vaadates on Juudi Gümnaasiumi võimla (mida ümberehitamata kasutatakse ka praegu) väike ja madal, kuid siis erines ta "Makkabi" endistest ruumidest nagu taevas maast. Kuigi mõned rühmad treenisid ka teistes ruumides, näiteks Juudi Seltskondlikus Ühingus (Väike-Karja 1),²⁹⁵ kasutas spordiseltis peamiselt seda saali kuni oma tegevuse lõpetamiseni 1940. aastal. Algul töötasid spordiseltis ainult võimlemisrühmad. Hiljem hakati tegelema ka kergejõustikuga. Aastal 1924 tekkis huvi maadluse vastu. Makkabilased hakkasid tegelema ka raskejõustikuga – kõigepealt tõstmisega. Populaarsed olid ka korv- ja jalgpall, vanemate juutide seas aga veerumäng. Mõned makkabilastest tegelesid ka "modernse" spordialaga – S. Kletski püstitas mitu rekordit motosõidus nii Tallinnas kui ka Riias.²⁹⁶

"Makkabi" tähtsus ei piirdunud spordi ja kehakultuuri propageerimisega ainuüksi juutkonna hulgas, vaid ta andis hoogu nii mõnegi spordiala levikule üldiselt nii Tallinnas kui kogu

²⁸⁹ J. Markovitsch. "Makkabi-Tallinn 15" (juubeliväljaanne). Tallinn, 1935; lk. 32.

²⁹⁰ J. Markovitsch; lk. 4.

²⁹¹ J. Markovitsch; lk. 5.

²⁹² Samas.

²⁹³ J. Markovitsch; lk. 6.

²⁹⁴ J. Markovitsch; lk. 6.

²⁹⁵ Samas.

²⁹⁶ J. Markovitsch; lk. 15.

Eestis²⁹⁷. Sellised alad olid naiste korvpall ja naiste kergejõustik. Üheks kuulsamaks sportlaseks oli S. Teitelbaum, kes aastal 1929 võitis Eesti kergejõustiku esivõistlustel kavas olnud seitsmest alast kuus (kuulitõuke ja 400 meetri jooksuga saavutas Eesti rekordi). Tema vend R. Teitelbaum võttis edukalt osa ka 1932. aastal Tel Avivis toimunud ülemaailmsetest juudi spordimängudest ehk *Makkabiadast*. Edukalt esinesid Tallinna "Makkabi" liikmed ka järgmisel, 1935. aasta *Makkabiadil*.²⁹⁸

Midagi sarnast, täpsemalt Baltimaade vahelist *makkabiadat* kavatseti korraldada ka Tallinnas. 1933. aasta vältel viisid Tallinna makkabilased läbi hiigelsuure ettevalmistustöö "Balti Juudi Olümpiaadi" korraldamiseks. Sellel pidid osalema nelja riigi – Eesti, Läti, Leedu ja Soome juudid-atleedid. Kava oli laiaulatuslik, ette nähti kergejõustiku, jalgpalli, võimlemise, vehklemise ja tennise võistlusi. *Makkabiada* pidi toimuma sügise alguses, määrati kindlaks võistluspäevad. Koguti vajalik raha, peeti läbirääkimisi, suve jooksul toimusid järjekindlad treeningud kõigil võistlusaladel. Koostati osavõtjate nimekirjad, vaadati valmis isegi ööbimiseruumid külalistele ja töötati välja "*Makkabiada*" pidustuste kava. Peab tunnistama, et ära tehti tööpoolest suur ja vajalik töö, pidades silmas sellise algatuse väärtust ja tähendust kõigi nelja riigi juutkonnale.

Kogu töö nurjus otse enne spordipeo avamist Soome osavõtjate leppimatuse tõttu, kes, tundes end peatõmbenumbrina publikule, esitasid ootamatult just viimastel päevadel oma esindaja kaudu täiesti võimatud nõudmised. Tänu sellele pidi Tallinna "Makkabi" tõmbama kriipsu peale kogu tehtud tööle ja loobuma "*Makkabiada*" läbiviimisest.²⁹⁹

Kuid juba järgmisel aastal osales spordiselts ühel suurel spordipeol. Need olid 1934. aasta 15.–17. juunil Tallinnas toimunud Üleriiklikud Võimlemis- ja Spordimängud. Vaatamata mitmesugustele (peamiselt materiaalsest ja tehnilist laadi) raskustele, otsustas "Makkabi" juhatus siiski mängudest osa võtta, pidades silmas sellise spordipeo tähtsust tervele Eesti rahvale, juutkonnale ja sportlastele. "Makkabi" pöördus oma liikmete ning kõigi teiste juudi noorsoo organisatsioonide poole üleskutsuga võtta osa Spordimängudest, lubades ettevalmistuse enda peale võtta. Kuid peale makkabilaste ei pööranud mitte ükski organisatsioon sellele tähelepanu. Nõnda siis otsustas "Makkabi" osaleda ainult oma sportlastega. Spordipeost võttis osa 79 võimlejat, mis võrreldes teiste, mittejuudi organisatsioonidega, oli protsentuaalselt küllalt suur. Kuigi "Makkabi" liikmed esinesid igati väärikalt, polnud tol korral seitsil rekordsportlasi.³⁰⁰

Peale "Makkabi" tegelesid mingil määral spordiga ka mitmed sionistlikud skautide organisatsioonid. Nende hulgas on "*Ha-shomer ha-Tzair*" ("Noor Kaitsja"), "*Beitar*" ja teised. Kuid nende tegevust ei saa "puhtsportlikuks" nimetada – neil olid ka teised eesmärgid ja selgesti määratletud poliitilised orientatsioonid, spordiga tegelemine oli nende jaoks teisejärguline.

²⁹⁷ J. Markovitsch; lk. 2.

²⁹⁸ J. Markovitsch; lk. 33.

²⁹⁹ J. Markovitsch; lk. 7. Sama ka «Вести Дня» 10.07.1932.

³⁰⁰ J. Markovitsch; lk. 12.

Samadel aastatel tegutses Tallinnas veel üks juudi spordiorganisatsioon, millest "Makkabiga" võrreldes on palju vähem teada. Mul ei õnnestunud leida palju materjali selle organisatsiooni kohta, kuid leitu väärrib äramärkimist.

Pole teada, mis aastal tekkis spordiring vasakpoolsete vaadetega kultuuriseltsi "Licht" juurde, kuid 1931. aastal võtsid selle liikmed osa "Suurte rahvusvaheliste töölisspordi võistluste" programmist. Tollaegse kuulutuse järgi osalesid Pärnus toimunud spordiüritusel "Pärnu, Riia... Tallinna juudi töölissportlased"³⁰¹ (huvitav on asjaolu, et pealinn oli esindatud ainult juudisoost sportlastega). Spordiringi ametlik nimetus oli "Tallinna Juudi Kultuuriseltsi "Licht" spordisektsioon", mis kuulus Eesti Töölisspordi Liidu koosseisu.

Andmed spordiringi liikmete esinemiste kohta Eestist väljaspool Eestit puuduvad, kuid mainitud säilikus on lisatud ka 1931. aastal toimunud "2. Viini tööliste olümpiamängude" reklaam ning ka Eesti Töölisspordi Liidu kiri soovitusena sellele spordipeole sõita. "Lichti" sportlaste osavõtt sellest on siiski kahtlane – nähtavasti loobuti kaugemale reisimisest rahanappuse tõttu.

Spordiseltside loomine oli kohaliku juutkonna jaoks oluline samm, seeläbi hakkas "juudi stereotüüp" ka teiste Tallinnas elanud rahvuste silmis muutuma. Läbi spordi põimused nii juutide, kui ka eestlaste ja venelaste huvid. Peame märkima, et isiklikud kontaktid "Makkabi" liikmete ja teistest rahvustest sportlaste vahel olid niisuguse protsessi üheks teguriks, mida me tänapäeval "integratsiooniks" nimetame.

Samal ajal tegid makkabilased oma panuse ka Eestimaa spordiajalukku. Rahvusvahelistel juudi spordipidudel püstitatud rekordid Tallinna "Makkabi" sportlaste poolt propageerisid Eesti sporti ja Eesti Vabariiki kogu maailmas. Ei saa unustada ka seda, et Tallinna "Makkabi" eeskujul loodi samataolisi spordiseltsi ka Narvas ja Pärnus.

Kokkuvõtte

Esimese Eesti Vabariigi aastatel läbis Tallinna juutkond pika tee usukogudustest kuni võimu poolt aktsepteeritud vähemusrahvuseni. Kuid kultuuriloolises mõttes oli see tee veelgi pikem ja olulisem. See oli tee keskaegsest, religioossest kultuuritüübist Uue Aja kultuuritüübini. Loodi senini täiesti tundmatud uued kultuuri avaldumisevormid, senituntud said uue sisu. Pole kahtlust, et 1918.–1940. aastatega piiritletud ajavahemik oli Tallinna juudi kultuuri arengu tippajaks, mille saavutused on ületamatud ka tänapäeval. Mitmesuguste kultuuriseltside ja ühingute tegevus näitas paljudele juudi rahva esindajatele "juudi olemise" uut sisu, mis ei sõltunud otseselt usust, vaid, tutvudes ise ja tutvustades oma rahva kultuuri ning ajalugu, aitas säilitada rahvusidentiteeti. Kultuuriautonoomia raames tegutsenud seltsid ja ühinged oli tugevaks kilbiks assimilatsiooni vastu.

Samal ajal hakkas ühingute ja seltside hoogne tegevus muutma ka "igavese juudi" stereotüüpi eestlaste silmis. 1920.–30. aastate ajakirjanikud avastasid vapustusega, et peale

³⁰¹ TLA. Fond 11, Nim. 1, s. 3

ärimeeste on kohalike juutide seas ka kirjamehi, ajaloolasi, muinsusuurijaid, kunstiteadlasi, lauljaid, muusikuid, kunstnikke, baleriine, sportlasi...

Protsentuaalselt võrreldes kogu Tallinna elanikkonnaga, õnnestus väikesel juudi rahvuskihil 20 aasta vältel luua kultuuriradadel suhteliselt palju. Nende panus kogu Eestimaa kultuurilukku ootab veel täiendavat uurimist. Loodan, et saatus annab mulle kõige lähemal ajal võimaluse seda huvitavat kultuurinähtust detailsemalt käsitleda.

Kokkuvõtte

Esimene Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamine Tallinnas jaanuaris 1918. aastal oli juutidele võimalus osaleda riigisõprade ühendamisel ja rahvusliku vaimu ühendamisel. Kuid kultuuriloo mõttes oli see teinud olulist panust. See oli teinud kaasa, et juudid, mis seni olid olnud eraldatud, hakkasid ühineda ühise kultuuriloo ja ajaloo ühiseks osaks. 1918–1919. aastal algas juutide ühendamise protsess, mis kestis kuni 1920. aastani. Selle protsessi tulemusena hakkasid juudid osaleda Eesti rahvusliku ühendamise protsessis ja osutama sellele oma panusega. Samal ajal hakkasid juudid osutama Eesti rahvusliku ühendamise protsessis ja osutama sellele oma panusega. Samal ajal hakkasid juudid osutama Eesti rahvusliku ühendamise protsessis ja osutama sellele oma panusega.

Allikad ja kasutatud kirjandus.

Tallinna Linnarhiiv:

- Fond 11, Nimistu 1, säilikud 3–4.
- Fond 230, Nimistu 11-II, säilik 4.
- Fond 1381, Nimistu 1, säilikud 9, 11.
- Fond 1382, Nimistu 1, säilikud 2, 5, 8, 13.
- Fond 1382, Nimistu 2, säilikud 1, 4, 6, 13.
- Fond 1387, Nimistu 1, säilikud 1–2, 4, 7–11, 13, 26, 90–91, 133, 135, 137, 162, 167.
- Fond 1387, Nimistu 2, säilikud 2, 4.
- Fond 1388, Nimistu 1, säilik 4.

Statistilised väljanded:

- S.Gurin. "Juudi vähemusrahvuse statistika Eestis". Tallinn, 1936
- Eesti riikline statistika. 1922 rahvalugemise andmed. Vihik VI. Tallinn 1924.
- II Rahvaloendus Eestis. Rahvastikuprobleeme Eesti II rahvaloenduse tulemused. Vihik IV. Tallinn, 1934.
- Tallinna linna Statistiline aastaraamat. Tallinn, 1936.

Perioodilised väljanded:

"Päevaleht"

"Sõnumed"

"Uus sõna"

"Vaba Maa"

"Virulane"

"Võitlus"

«Вести дня»

«Иерусалимский Русско-Еврейский Вестник»

«Сегодня»

Muu kirjandus:

- N.Gens. "Zur Geschichte der Juden in Eesti". I osa – "Die Rewaler Synagoge in Zusammenhan mit der Juden in Reval. Tartu, 1933.
- E.Gurin-Loov. "Tallinna Juudi Gümnaasium". Tallinn, 1998
- E.Gurin-Loov, G.Gramberg. "Eesti Juudi Kogudus". Tallinn, 2001.
- K.Jokton "Eesti juutide ajaloo". Tartu, 1992.
- A. Liebmann "Ajaloolised ja kultuurilised eeldused juudi koguduste tekkimiseks ja arenemiseks Eestis". Tartu, 1937.
- J.Markovitsch. "Makkabi-Tallinn 15" /juubeliväljanne/. Tallinn, 1935

- M. Вестерман. «Евреи Риги». Рига, 1992.
- Ф. Кандель "Очерки времён и событий. Из истории российских евреев". Иерусалим, 1988.
- А.И. Солженицын «Двести лет вместе (1795-1995)» Часть I. Москва, 2001
- Ш. Цейтлин "Документальная история евреев Риги". Израиль, 1989